

Miklós és Petar
Horvát-magyar politikai és kulturális kapcsolatok

Műhelytanulmányok

I. évfolyam

1. „Hullatja levelét az idő vén fája...”
Tanulmányok Arany János születésének 200. évfordulójára
Szerkesztő: Balogh Csaba – Windhager Ákos
2. „A teljesség felé...”
Tanulmányok Weöres Sándorról
Szerkesztő: Balogh Csaba – Falusi Márton
3. **Klima Gyula**
A lélek mint a test formája, és a művészet mint a lélek formája

Miklós és Petar
Horvát-magyar politikai
és kulturális kapcsolatok

Impresszum

Műhelytanulmányok I. évfolyam/4.

Sorozatszerkesztő:
Kocsis Miklós – Kucsera Tamás Gergely

Miklós és Petar Horvát-magyar politikai és kulturális kapcsolatok

Szerkesztők:
Balogh Csaba – Windhager Ákos

Olvasószerkesztő:
Balogh Csaba

© Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2019
© Szerkesztők, 2019
© Szerzők, 2019

ISBN 978-615-5869-41-9

MMA MMKI
1121 Budapest,
Budakeszi út 38.

A kiadásért felel Kocsis Miklós, az MMA MMKI igazgatója.

Tartalomjegyzék

Pap Norbert – Kitanics Máté: Turbék – Szulejmán szultán sírkomplexuma a turbéki szőlőhegyen	7
Krizsics Zorán: Közös múlt – közös jogtörténet.....	13
Fehér Anikó: Zenei kétnyelvűség egy Duna menti faluban, Bátyán.....	19
Silvija Lučevnjak: A nekcei vidék öröksége – a magyar és a horvát kultúra közötti híd.....	39
Kontra Ferenc: Horvátország magyar irodalma.....	47
Toldi Éva: Az Adria és a geokulturális narráció.....	55
Windhager Ákos: Pejacsevich Dóra és Mihalovich Ödön történeti szimfóniája.....	63

I. Bevezetés

A Magyarország tekintélyes részét is meghódító I. Szulejmán szultán (1520–1566) Szigetvár ostroma közben a saját sátrában halt meg. A haláleset pontosan nem azonosítható betegség miatt, 1566. szeptember 7-én kora hajnalban, nem sokkal a védők kirohanása előtt következett be.² A vár bevételekor elesett Zrínyi Miklós várkapitány, a Magyar Királyság zászlósurja, a horvát nemzetté válás szempontjából is fontos nemesi család sarja, és vele együtt szinte a teljes keresztény védősereg is, mintegy 2300 fő. Az oszmán oldalon legalább húszezren haltak meg. A XVI–XVII. században oly fontosnak tartották az eseményt, hogy azt Richelieu bíboros is csodának nevezte. Olyan fordulópontnak, amely nem csak a Habsburg-házat mentette meg, de azt is eldöntötte, hogy Európában a kereszt vagy a félhold uralma érvényesül-e.

Szulejmán utóda, II. Szelim vagy unokája, III. Murád szultán úgy rendelkezett, hogy a halálozási hely fölül türbét, díszes mauzóleumot emeljenek. 1576-ban két közeli falut (Becefa és Csütörtökhely) köteleztek az emlékhely szolgálatára, és a szigetvári béget, valamint a halveti derviseket bízták meg a türbe gondozásával, őrzésével. A síremlék védelmére palánkot építettek és állandó őrséget is kirendeltek.

A türbe kiemelt politikai jelentőségére utal, hogy a birodalom nagyvezíre, Szokollu Mehmed egy méltó dzsámit is állíttatott a síremlék mellé. A vidéki környezetből kitűnő, kiemelkedő esztétikai értékű mauzóleum körül kialakult épületcsoportra, amelyet a kortársak Turbéknek neveztek, a XVII. század végén már kisebb városként tekintettek. Hasonló nem ismert, egyedülálló település volt, amely az iszlám térhódítását jelképezte a térségben.

A türbe és a település pusztulása a Habsburgok vezette felszabadító háborúk idejére esett. Szigetvár blokádja (1688–1689) alatt a helyi harcokban elpusztultak a turbéki lakóépületek. A dzsámit és a türbét 1689-ben felszentelték, de csak néhány évig tölthettek be szakrális funkciót, mivel lebontották őket. 1693-ban a bécsi Haditanács már azt vizsgálta, hogy hová került az épületek elbontásából, az anyaga eladásából származó pénz.

A helyre vonatkozó emlékezet – fennmaradt épületek híján és a hely területhasználati jellegének változásával – idővel elhalványult: a XVII. századi Turbék „elvesztett”. A XIX. század végére, amikor a tudományos érdeklődés a helyszínnel kapcsolatban felébredt, már csak mondák és néhány ellentmondásosnak tűnő történeti

¹ A cikk az NKFIH K 116270 számú *Szigetvár és Turbék politikai, katonai és szakrális szerepe az oszmán-Habsburg nagyhatalmi vetélkedésben és a magyarországi török berendezkedésben – tények és emlékezet* című projekt támogatásával készült. A tanulmány alapja PAP Norbert – KITANICS Máté: *Turbék – Szulejmán szultán zarándokvárosa = Somogy*, 2016, 4. sz., 51–54.

² FODOR Pál – VARGA Szabolcs: *Zrínyi Miklós és Szulejmán szultán halála = Történelmi Szemle*, 2016, 2. sz., 181–201.

forrás állt a kutatók rendelkezésére. A síremlék helyét az elmúlt több mint egy évszázad során nem sikerült azonosítani, a vizsgálatokat végzők ugyanis több helyszínt is elképzelhetőnek tartottak.

A szultán halálának a helyét az emlékezetpolitika többször is átértelmezte. A kiűtött figyelem alkalmanként lökést adott a kutatásoknak, de sajátosan befolyásolta is az adható válaszokat, választott módszereket vagy az eredményeket. A sírhelyhez kötődő legendák, misztikus hiedelmek, az ezekből kinőtt, időnként fantasztikus elképzelések, illetve a többféle narratíva a turbelokalizáció kérdésének komplex és interdiszciplináris megközelítését tették szükségessé.³

II. A multidiszciplináris kutatócsoport vizsgálati eredményei

1. Legendás helyszínek – az Almás-patak mente és a turbéki kegytemplom

2010-ben egy pécsi kávézóban született meg a gondolat: a szigetvári ostrom 450. évfordulójára fel kellene kutatni Szulejmán szultán turbéki sírját. 2012 őszén a Török Együttműködési és Fejlesztési Ügynökség és Szigetvár városa, Hóvári János ankarai nagykövete hathatós közreműködésével támogatási szerződést kötött az említett cél elérése érdekében. A vizsgálatok Pap Norbert vezetésével 2013 januárjában, a földrajzi szemlélet következetes alkalmazásával, a felhasznált források, információk körének bővítésével és szoros csapatmunkával kezdődtek meg. A felfedező munka homlokterébe először két legendás helyszín, a szigetvári vártól északra elterülő részen az Almás-patak partja, északkeleten pedig a turbéki Segítő Szűz Mária templom került. Ezeket ugyanis az itt élők és a tudományos élet egyes szereplői is Szulejmán szultán sátorhelyeként és halálhelyeként, illetve a keresett türbe helyszíneként tartották számon. Az Almás-patak mellett Leandro Anguissola császári hadmérnök 1689-ben készített ostromblokád ábrázolása és XIX–XX. századi térképek alapján, 1994-ben Szulejmán szultán születésének 500. évfordulóján kijelölték, majd megépítették a Magyar–Török Barátság Parkot úgy, hogy a parkban egy szimbolikus sírt is elhelyeztek.

A másik helyszínnél, a XVIII. század első felében emelt turbéki templomnál ezzel párhuzamosan több felirat, így egy 1913-as emléktábla is azt hirdette, hogy itt állt egykor a türbe.⁴ A későbbiekben – részben ennek az oszmán és magyar nyelvű táblának a hatására – a legtöbben valóban úgy hitték, hogy a szultán belső szerveit ide temették. Az elméletnek az is táptalajt nyújtott, hogy a kételkedők a következő száz évben nem tudták az ellenkezőjét bizonyítani.

³ PAP Norbert – KITANICS Máté: *A turbéki kegytemplom török előzményének kérdése = Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között.* Szerk. PAP Norbert, FODOR Pál, Pécs, Pannon Castrum, 2017, 177–195.

⁴ A kegytemplom falán több emléktáblát is elhelyeztek, emlékeztetve „az egykor itt állott” türbére. 1939-ben a Szigetvár visszafoglalásának 250. évfordulóján elhelyezett kőtáblán emléket állítottak a költő Zrínyi Miklós által vezetett 1664. évi hadjáratnak is. Ennek során ugyanis Zrínyi csapatai rövid időre visszafoglalták Turbék erősségét. A feljegyzések szerint az ostromot ekkor a türbe nagyobb kár nélkül vészelte át.

A legendákkal szemben a Gyenizse Péter és Bognár Zita által elvégzett térinformatikai alapú vizsgálatok, amelyek a vízhálózatot, az úthálózatot és a földhasználatot is rekonstruálták, már a kutatások elején tisztázták, hogy korszakunkban, vagyis 1566 és 1689 között az Almás menti térség – mint időszakosan víz alatt álló terület – alkalmatlan volt az építkezésre és a tartós megtelepedésre.⁵ Ezzel párhuzamosan az is kiderült, hogy a szintén vizenyős, illetve sík helyen elhelyezkedő turbéki templom és környéke a várra való rálátás hiánya miatt ostromvezetési pontként egyáltalán nem jöhetett szóba. Ez utóbbinál még fontosabb volt, hogy a 2014. évi geofizikai vizsgálatok – megerősítve az 1971-ben és 2009-ben végzett ásatások eredményeit – a templomnál nem mutattak ki egyetlen olyan anomáliát sem, amely nagy kiterjedésű épületekre, védelmi árkokra vagy akár palánkfalak maradványaira utalt volna. Ráadásul azt, hogy a terület csak a török kort követően, a XVIII. századtól állt intenzív használatban, nemcsak a geoinformatikai kutatások, a geofizikai felmérések, az 1970-es évektől zajló ásatások negatív eredménye, de a Kitanics Máté által végzett legújabb, fémkeresővel megvalósított 2016. évi vizsgálat is bizonyította. A templomudvarban ugyanis összesen 314 érme került elő a XVIII-XX. század időszakából úgy, hogy közülük a legkorábbi pénzeletet, egy ezüst háromkrajcárrost is csak az oszmán kor után, 1720-ban verték.⁶

2. Szulejmán szultán sirkomplexuma a turbéki szőlőhegyen

Az újonnan felkutatott és elemzett források, valamint a már ismert dokumentumok egy új területre, a turbéki-zsibóti szőlőhegyre terelték a további vizsgálatokat. A dokumentumok ugyanis a szigetvári vártól egyórányira, négy-öt kilométeres távolságban, az egykor a közeli Zsibót településhez tartozó turbéki szőlőhegy egy magasabb pontján, a szőlős és a kukoricaföldek határán jelölték ki azt a területet, ahol a türbe és az azt körülvevő épületek álltak. Egy szerencsés módon fennmaradt 1738. évi tanúvallomásból pedig az is kiderült, hogyan is kell elképzelnünk Turbékot, ezt az egykor a zarándokok által sűrűn látogatott, a korabeli térképeken közepes méretű vagy jelentőségű városként ábrázolt települést. „... midün az Török üdőben Turbékot Lakták az Szánczon kívül az Kereszténység, bent pediglen az Száncon az Törökök, Szánczon belül pediglen Keretésben Török Seeh (sejk) vagy is Püspökjük, és mellette lévő Több Török Papok, az mint hivatata Sofiák (szúfik), bent lévő Kalastrom formán épéttett Residentiájokban...”⁷

A források által megjelölt szőlőhegyi helyszínen, mintegy 4,2 kilométerre a szigetvári vártól, terepbejáráson sikerült azonosítani egy nagy kiterjedésű, három-négy

⁵ GYENIZSE Péter – BOGNÁR Zita: *Szigetvár és környéke 16-17. századi tájrekonstrukciója kartográfiai és geoinformatikai módszerekkel = Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron*. Szerk. PAP Norbert, Pécs, PTE – Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, ID Research, Publiikon, 2014, 73-90. (magyar és török nyelven)

⁶ KITANICS Máté – HANCZ Erika – TÓTH Tamás – PAP Norbert: *A turbéki kegytemplom török előzményének kérdése = Történelmi Szemle*, 2017, 1. sz., 1-18.

⁷ KITANICS Máté: *Szigetvár-Turbék. A szultán temetkezési helye a 17-18. századi magyar, német és latin források tükrében = Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron. i. m.* (2014), 91-109.

hektár területű oszmán kori rommezőt. Ezen 2014-ben leletintenzitás vizsgálat segítségével került lehatárolásra az a magterület, amelyen az ebben az évben végzett geofizikai kutatások három nagyméretű, Mekkára tájolt épületet mutattak ki.⁸ Mindez azon a helyen történt, ahol egy 1972-ben végzett régészeti feltárás során már felszínre került egy olyan objektum részlete, amelyet előbb középületként,⁹ majd egyszerűen török romként vagy őrtoronyként határoztak meg.¹⁰

2015 őszén Hancz Erika régész irányításával elsőként a három épületből álló komplexum legkisebb elemének feltárása történt meg. Ennek során kirajzolódott egy négyzetes alaprajzú, északnyugati irányból hármasszögű előcsarnokon keresztül megközelíthető, kőlapokkal burkolt építmény, amelynek központi helyisége mintegy 7,8 x 7,8 métert tett ki. Mihrábnak vagy minaretnek nem volt nyoma.

Az 1-1,5 méter vastag, kővekből és török téglából rakott falakkal bíró objektum főhelyiségének közepén, pontosan azon a helyen, ahol Esterházy Pál 1664. évi vázlatrajza Szulejmán szultán sírját jelölte, egy két méter átmérőjű és két méter mély rablógödör feltárására került sor. Ezt minden valószínűség szerint XVII. század végi fosztogatók ásták ki, az után a legendás „aranszelence” után kutatva, amely a közhiedelem szerint Szulejmán belső szerveit tartalmazta. A szerencsés módon fennmaradt és feltárt építőelemek Szulejmán szultán isztambuli mauzóleumának díszítéseivel mutattak rokonságot. Az ásatás végeztével minden jel arra mutatott, hogy a magyar és török kutatók által is birodalmi, szultáni épületként meghatározott építmény nem más, mint Szulejmán türbéje.

A feltárást követően elvégzett kiegészítő geofizikai felmérés – az előbbieket tovább erősítve – a türbétől északnyugatra a mauzóleum alaprajzához igen hasonló, de annál valamivel nagyobb olyan épület részleteit mutatta ki, amelynél az előzetes vizsgálatok egy minaret alapozásának meglétét valószínűsítették. A feltételezett dzsámi mellett az épületsor harmadik eleme már ekkor jól láthatóan annak a cellából álló derviskolostornak volt megfeleltethető, amelyet az 1664. évi téli hadjárat során készült Esterházy Pál-féle vázlatrajzon ábrázoltak.

A geofizikai felmérés során kirajzolódott dzsámi, valamint a derviskolostor északi szárnya egy részének feltárására 2016 májusában és júliusában került sor. Szintén ebben az időszakban történt meg a mintegy 5 méter széles és 2,6 méter mély, a türbekomplexumot és ezzel együtt a palánkvárat körülölelő árok azonosítása és keresztmetszeti átvágása. A vizsgálatok szerint egykor ennek a belső, déli oldalához kapcsolódott a palánkfal, amelyet többször is megújítottak. A derviskolostor ásatása 2017 szeptemberében az északi és a nyugati átkötő szárny celláinak feltárásával folytatódott.

A 2014. évi terepbejárások és a 2015–2017-es munkálatok során a sírkomplexumnál többek között XVI–XVII. századi kerámia-, porcelán- és fajansztöredékek,

⁸ PAP Norbert – KITANICS Máté – GYENIZSE Péter – HANCZ Erika – BOGNÁR Zita – TÓTH Tamás – HÁMORI Zoltán: *Finding the tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: historical, geophysical and archeological investigations = Die Erde*, 2015, 4. sz., 289–303.

⁹ KOVÁTS Valéria: *Szigetvár – Türbék szőlőhegy = Régészeti Füzetek I.*, 1973, Ser. I., No. 26., 113., 194. bejegyzés

¹⁰ *Baranya megye földrajzi nevei. I–II.* Szerk. PESTI János, Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982, I., 452–473.

kályhaszemek, keresztény és török ezüstpénzek, ékszerek, használati tárgyak, ólomtetőlemez-darabok, pisztoly-, puska- és ágyúgolyók is előkerültek.

III. Utószó

A 2015 szeptemberétől már nemcsak török, hanem magyar állami támogatással (NKFIH-program) is zajló, immár Fodor Pál és Pap Norbert közös vezetése alatt álló vizsgálatokat óriási hazai és nemzetközi médiaérdeklődés kísérte, és kíséri mind a mai napig. A rendszeresen ismétlődő feladvány a média, a tudományos élet szereplői és az érdeklődő közember részéről is a „hogyan tovább?” kérdése.

A tudomány szempontjából erre könnyebb felelni, hiszen rengeteg kutatási feladat van hátra, beleértve a részben kiásott derviskolostor teljes feltárását, az egykori turbéki erődítményt körülölelő árok több helyen történő átvágását, a településhez tartozó sírkertek vagy éppen az egykor keresztények által lakott városrész azonosítását. További érdekes kutatási szálak jelenthet a Szulejmán szultán leszármaszottaitól, a Turbékra látogató Oszmán-házi hercegnőktől vett DNS-minták összehasonlítása is a központi rablógödörből vett talajmintákkal.

Azonban nehezebb a válasz műemlékvédelmi és turisztikai szempontból, hiszen 2013 óta egyértelművé vált, a Szulejmán szultánhoz kapcsolódó vizsgálatok érzékeny területet érintenek, és még négy és fél évszázad múltán is képesek erőteljes érzelmi hatások kiváltására. Az ország egyik legelmaradottabb térségében azonban célszerű és kívánatos lenne a kutatásokat „gazdasági haszonra váltani”, vagyis a hazai műemlékvédelmi szabályok betartása mellett egy olyan magas színvonalú turisztikai látogatóközpontot létrehozni, amely kész és képes megszólítani, ide csábítani évente akár több tízezer hazai és külföldi vendéget. Ehhez azonban mindelelőtt színvonalas infrastruktúra, hosszú távú stratégiai tervezés, elszántság és elkötelezettség és nem utolsósorban kellő pénzügyi támogatás szükséges.

Krizsics Zorán

Közös múlt – közös jogtörténet

E tanulmány két olyan nemzet közös jogtörténetéről szól, amelyek jelentősen hatottak egymásra. Kivételes, hogy két ország 816 éven át él egy közös államban – és javarészt baráti viszonyban. A következőkben a közös jogtörténet legfontosabb eseményeit vázolom. A bemutatást célszerű a két ország történelmi kapcsolatának kezdeteivel indítani.

A kiindulópont Zvonimir király (1075–1089) 1089-ben bekövetkezett halála. A horvát urak képtelenek voltak dűlőre jutni a leendő uralkodó személyéről, így többször is trónviszályok dúltak a királyságban. E zavargások közepette a dalmát városok „fejei” tanácskozásra gyűltek össze Split városában, ahol megszületett a döntés: a segítség reményében Magyarországot küldöttséggel kell megkeresni. A küldöttség Szent László magyar királyhoz fordult, hogy ő vessen véget az országban dúló polgárháborúnak, amelynek fejében felajánlották a királynak a horvát trónt. Szent László a küldöttségi megkeresést követően nagy sereggel nyomult előre a horvát területeken, azonban váratlanul, a harcok közepette érte a hír, hogy a kunok és a besenyők betörték a Magyar Királyságba. A király ennek okán félbeszakította a horvát törzsek elleni harcokat, és hazasietett szétverni a rablóhadat. Érdekes, hogy Szent László a birtokba vett horvát területeket nem csatolta a Magyar Királysághoz, hanem azok kormányzását unokaöccsére, I. Géza fiára, Álmos hercegre bízta. A kialakult helyzetet a horvát urak döntő többsége azonban nem volt hajlandó elfogadni, így Álmos uralkodása alatt (1091–1095) a Horvát Királyságban ismét zűrzavaros állapotok alakultak ki. A horvát urak a kaotikus körülményeket kihasználva királlyá választották Petar Svačić előkelőt, azonban a trónviszonyok ezután csak szövevényesebbé váltak. Petar képtelen volt királyságát elismertetni az egész országgal, ráadásul Álmos 1095-ben lemondott a horvát trónról bátyja, Könyves Kálmán magyar király javára.

1097 áprilisában Kálmán offenzívát indított a horvátok ellen, és fölényes győzelmet aratott. A horvátok veresége katasztrofális volt, maga Petar is elesett a csatában. A csatát követően Kálmán hamar megszállta a Horvát Királyság teljes területét, majd 1102-ben horvát királlyá koronáztatta magát. Ezzel Horvátország – 1918-ig tartó – perszonálunióba került a Magyar Királysággal. Mindez azt is jelentette, hogy vége lett a horvát nemzeti uralkodóház által irányított Horvát Királyságnak, egyben a független és szuverén horvát államnak is.

I. Károly fiát, I. (Nagy) Lajost 1342-ben királlyá koronázták, aki több ütközetet követően központosította és megszilárdította hatalmát. E harcok közül szót kell ejteni a Velence elleni háborúról (1356–1358), amelynek végén a felek megkötötték a zárai békét. A béke értelmében Velence kénytelen volt lemondani Dalmáciáról, valamint a velencei dózse köteles volt lemondani a *Dalmácia és Horvátország* hercege címről. A zárai béke a horvát történelem egyik fénypontja, hiszen Zvonimir király után a dalmát városok és szigetek ismét visszakerültek a Horvát Királysághoz, ezzel egyidejűleg a Velencei Köztársaság kiszorult a horvát tengerpartról.

1711-ben megkoronázták a Habsburg-házból származó III. Károly magyar királyt. Ebben az időszakban a politikailag, gazdaságilag és területileg is jelentősen legyengült Horvát-Szlavónországot Magyarország igyekezett szorosabban magához csatolni. A magyar rendek olyan határozatot kívántak elfogadni, amely alapján a király a horvát szábor csak azon határozatait szentesítheti, amelyek nem ellenkeznek a magyar törvényekkel. A tervezett törvénycikket a magyar uralkodó végül nem szentesít(h)ette, ugyanis az országgyűlés az országban pusztító pestisjárvány következtében feloszlott. A magyar országgyűlés óva intette a horvát főurakat és rendeket, akik a Magyarországra való beolvadástól tartva, igyekeztek emancipálni, önállósítani Horvát-Szlavónországot Magyarországtól. Úgy érezték, Magyarországgal szemben háttérbe szorultak, így külön is kiemelték, hogy nem Magyarországnak, hanem a magyar királyoknak vetették alá magukat.

1716-ban elhunyt III. Károly egyetlen fiúgyermek. Mindez azt jelentette, hogy a továbbiakban alapvetően egy probléma megoldása foglalkoztatta a királyt: a leányági örökösödés elismertetése. E szándéka még titokban volt, mikor 1712 tavaszán a zágrábi püspök rezidenciáján összegyűltek a horvát rendek. A horvát szábor önként vállalkozott arra, hogy megtárgyalja, vajon mi történik abban az esetben, ha az uralkodó dinasztia fiúágon kihal. A tárgyalás létrejöttének egyik indoka az volt, hogy a horvátok a király kedvében kívántak járni, ugyanakkor úgy vélték, hogy a király szabad választásának esetén véres polgárháború törhetne ki területükön. Elfogadták az 1712:7. számú határozatot a Habsburg-ház nőutódainak örökösödéséről, amelyben kimondták, hogy az ország uralmát mindenkor az örökölje, aki Ausztria, Stájerország és Karinthia fölött uralkodik. A magyar rendek természetesen hangosan kifejtették elégedetlenségüket a szábor döntése miatt. Érdekességként megemlíthető, hogy a szábor által 1712 márciusában hozott határozatot Ferdo Šišić horvát történész „horvát Pragmatica Sanctio” néven népszerűsítette (noha ez nem nyert szentesítést, mégis nagy hatással volt a „valódi” Pragmatica Sanctio elfogadására).

A XVIII. században Horvát-Szlavónország külön jogokkal rendelkezett, amelyek egyrészt biztosították autonóm státuszát Magyarország és a Monarchia keretein belül, másrészt hangsúlyozták Horvát-Szlavónország külön territóriumát, valamint a belügyekre nézve az autonómiát is. Kiemelendő, hogy ekkor Horvát-Szlavónország igazságszolgáltatása a magyar bíróságoktól függetlenül működött. 1790 júniusában új korszak kezdődött a két nemzet viszonyában: a közjogi küzdelmek évtizedei következtek. Ezek indítékeként említhető, hogy az ekkor összehívott országgyűlésen a magyar alsótábla határozott arról, hogy a tárgyalásait magyarul folytatja, magyarul vezetik az országgyűlési naplót, valamint magyar nyelven küldik üzeneteiket a felsőtáblához. Ez a döntés természetesen a horvát követek ellenséges reagálását váltotta ki. A magyar-horvát közjogi vita másik kardinális oka a protestáns kérdés volt. A magyar rendek hajlandók voltak elfogadni a reformátusok és evangélikusok egyenjogúságát, a horvátok azonban kijelentették, hogy ragaszkodnak a római katolikus hithez. Az 1790. évi országgyűléstől kezdődően a horvátoknál magyarellenessé vált a hangulat. A horvátok álma ekkoriban már a saját nemzeti államuk létrehozása volt. Mivel erre nem voltak adottak a feltételek, arra szorítkoztak, hogy megtarthassák a már létező jogait, kiváltságait. A horvát nemzeti eszme ébre-

déséről ekkor még aligha beszélhetünk, ennek kezdeti időpontja az 1830-as évekre tehető, különösen jelentős az 1832. esztendő. Ekkor Zágrábban összeült a szabor, ahol az akkori horvát bán, Wlasits Ferenc alkapitányt nevezett ki: Juraj Rukavina Vinogradskit. A frissen megválasztott alkapitány köszöntő beszédét horvát nyelven mondta el; ez volt a történelem folyamán az első alkalom, hogy a szaboron horvátul szólaljanak fel. Ettől fogva egyre inkább erősödött a horvát közvéleményben a szlávosság iránti vonzódás, amely idővel valódi mozgalommá nőtte ki magát. Az illír mozgalom első embere Ljudevit Gaj volt, akinek meggyőződése szerint az illír név a délszláv nemzeteket mind magába foglalja. A mozgalom célként tűzte ki maga elé a szerb, a horvát és a szlovén nép politikai és kulturális egyesítését, azonban a várt siker elmaradt, mert Gaj képtelen volt megnyerni a szlovénokat, illetve a szerbeket.

Viszont az osztrák kormány – a szlovénokkal és szerbekkel ellentétben – támogatta az illírizmust, azért, hogy a belviszályok által gátolja és nehezítse a magyar reformországgyűléseken kibontakozó alkotmányosságot. Az illírizmusnak volt azonban pozitív hozadéka is: ösztönözte az első pártok megalakulását Horvát-Szlavónországban. A két legjelentősebb párt, a Horvát-Magyar Párt és az Illír Párt viszonya igen hamar elmérgesedett, 1843-ban már fegyveres összecsapásra is sor került. Ilyen történelmi viszonyok közepette 1848-ban horvát bánná nevezték ki Josip Jelačićot (magyarul: Jellasicsot), majd a szabor diktatórikus hatalommal is felruházta őt. Báni kinevezése nem lehetett a véletlen műve: a császári udvar ekkor még nem léphetett fel nyíltan a magyar alkotmány ellen, ezért erre a Magyarországon élő nemzetiségeket akarta felhasználni. Jellasics rövid időn belül támadást intézett Magyarország ellen – ez volt az első olyan ütközet a közös történelem folyamán, amelyben a horvátok és a magyarok nem azonos oldalon harcoltak. Jellasics az összecsapásokkal elszakította Horvátországot Magyarországtól, és ezzel egy időben egyesítette a horvát tartományokat, ezért Horvátországban a mai napig nemzeti hősként tekintenek rá. Azonban az 1848–1849-es események után a horvátok csalódottan tapasztalták, hogy csupán eszközök voltak a magyar forradalom leverésében. Az oktrojált osztrák alkotmány éppúgy vonatkozott rájuk is, mint Magyarországra. Horvátország csupán egy (katona)tartomány lett, mindennek tetejébe a hivatalokban bevezették a német nyelvet.

Ilyen történelmi viszonyok vezettek a horvát-magyar kiegyezéshez. Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés aláírását követően, 1868 áprilisában megkezdődtek a tárgyalások a horvát és a magyar országgyűlési követek között, amelynek központi témája volt, hogy meddig terjedjen Horvát-, Szlavón- és Dalmátország autonómiája. A tárgyalások lezárását követően a küldöttek megfogalmazták az egyezséget, amelyet a magyar Országgyűlés 1868. június 25-én fogadott el. A kiegyezés egy hetven szakaszból álló törvénycikk, amelyet Magyarországon az 1868: XXX. tc., Horvátországban 1868: I. törvénycikként fogadtak el. A kiegyezés értelmében a magyar politikai elit elismerte a horvátot mint politikai nemzetet, és kimondta, hogy Magyarországon (a Magyar Királyságon belül) a közigazgatási Magyarország, illetve Horvát-Szlavónország egy államközösséget képez. Az államon belül Horvát-Szlavónország külön territóriummal bíró politikai nemzet lett. Horvát- és Szlavónország Horvát-Szlavónország néven a Magyar Szent Korona tagországa lett, amelynek

élén a mindenkori magyar király által kinevezett bán állt. A kiegyezés cikkelyeit három csoportra oszthatjuk.

1. Azokra, amelyek Horvátország az egész Monarchián belüli helyzetére vonatkoznak. Például Horvátország külön territóriummal bíró politikai nemzet, belügyeire nézve saját törvényhozással és kormányzattal bír.

2. Azokra, amelyek Horvátország és Magyarország közjogi viszonyait rendezik. Például Magyarország és Horvátország egy és ugyanazon állami közösséget képez: államfő a magyar király.

3. Azokra, amelyek Horvátország autonóm ügyeire vonatkoznak. Például vallás és közoktatás, saját belső igazgatás és az ehhez kapcsolódó igazgatási szervezet, igazságszolgáltatás.

Habár ötven évig, 1918-ig a kiegyezési törvénycikk mérvadó volt a magyar-horvát államközi viszonyok rendezése szempontjából, a közjogi vita a törvénycikk körül sohasem fejeződött be, csupán a Monarchia bukását követően csitult el.

Néhány szót a *bán* címről. E tisztség már a horvátok honfoglalása után kialakult három megye (Gács-Korbávia-Lika) területén, amelyekre kiterjedt a Horvát Bánság elnevezés. A bán e három megye területén önállóan, királyi helytartóként tevékenykedett, és hatásköre szélesebb volt, mint a zsupánoknak. A későbbiekben a bán Horvátország, Szlavónia és Dalmácia területén a király helyettese, személyes képviselője, rendes bírója, hadi és kormányzati ügyekben a király fő legfontosabb szervezete. Az első, név szerint ismert bán Pribina / Bribina volt 940 táján. A bánt – tekintettel arra, hogy Horvátország és Szlavónia legjelentősebb méltósága volt – kezdetben az uralkodó szabadon nevezte ki, majd szokássá vált, hogy a szábor jelölte, a király pedig a több jelölt közül az egyiket nevezte ki. Kinevezésükkor esküt kellett tenniük. A méltóságot betöltő személy a királynak tartozott felelőséggel, így az uralkodó bármikor elmozdíthatta őt a hivatalából. Az Árpád-házi királyok idején eleinte magyar nemzetiségű bánok kormányoztak Horvátországban, Dalmáciában, Szlavóniában, majd fokozatosan a horvát nemzetiségű bánok kerültek előtérbe. A bán tisztség megmaradt a Monarchia széthullása után is, Jugoszlávia 1941-ben bekövetkezett összeomlása jelentett a tisztség végét.

Végül a horvát *szábor* meghatározása következzen. A horvát nemzetgyűlést jelentő szábor a magyar országgyűléstől függetlenül ülésezett és hozott határozatokat. Döntései rendre hatottak a magyar országgyűlés munkájára, túlnyomórészt azal, hogy a száboron megválasztott követek részt vettek a magyar országgyűlésen, és befolyásolták annak végső döntéseit is. Az egykamarás szábor hatásköre a karok és a rendek jogaiból kifolyólag alakult ki. Hatáskörébe a következő funkciók tartoztak:

- választási,
- törvényhozó,
- igazságügyi,
- állami hatáskörű közigazgatási,
- megyei hatáskörű közigazgatási,

valamint a szábor választotta a főkapitányt, és javaslatokat tett a betöltendő báni méltóságra, másrészt 1790-ig az adókat is kiszabta.

A szábort, amelyen a nemesség, a polgárság és az egyház tagjai vettek részt, a bán, ritkábban a király hívta össze, azonban 1791 után királyi engedély nélkül már nem lehetett összehívni. A szábor határozatainak törvényereje volt, az uralkodó csak azokat szentesítette, amelyek a jövőre vonatkoztak, és előírták a hasonló esetekben elvárt magatartásformát. A XVIII. század elejétől kezdve a magyar országgyűlés igyekezett közvetett módon elvenni a szábortól azon jogkört, hogy a saját területén törvényeket hozzon, azonban a király ezeket a törvényjavaslatokat nem szentesítette. Az 1848. évi, Jellasics bán által összehívott szábor volt az első, amely nemcsak rendi, hanem „nemzeti” szábor volt. A szábor a horvát–magyar kiegyezést követően és a Monarchia fennállása idején negyvenkét képviselőt küldött a magyar országgyűlésbe, emellett területi és nyelvi autonómiát kapott az 1868. évi XXX. törvénycikk értelmében. Napjainkban a Szábor a Horvát Köztársaság parlamentje, az ország alkotmánya szerint a törvényhozó hatalmat gyakorló legfelsőbb népképviselési szerv. A parlament egykamarás törvényhozó szerv, amely – a horvát alkotmány szerint – legalább száz, legfeljebb százhatvan főből állhat; tagjait négyévente népszavazással választják. A parlament ülészeit január 15. és július 15., valamint szeptember 15. és december 15. között tartják. A Szábort az elnök vezeti, munkáját több, de kötelezően legalább egy alelnök segíti.

Fehér Anikó

Zenei kétnyelvűség egy Duna menti faluban, Bátyán

Bátya község a Duna bal partján, Kalocsától déli irányban hat kilométerre fekszik. A táj, ahol található: a Kalocsai Sárköz. Történetileg összefüggésben állt a Tolnai Sárközzel, így folyó-kétparti tájnak nevezhetjük. A Kalocsai Sárköz nyugati határa a Duna, északon Dunapataj, keleten az Örjeg nevű mocsár, valamint Kecel, délen Baja, ám ezek a települések nem tartoznak ehhez a tájegységhez. Tengerszint feletti magassága 96 méter.

1. kép

Bátyai táj¹

A II. József korabeli, úgynevezett I. katonai felvételen is Sárköznek nevezik a Kalocsa és Battya közti területet. Sokáig valószínűnek tartották, hogy akkoriban nem választotta el folyóvíz a Kalocsai és a Tolnai Sárközt, mindkettő a Duna jobb partján (tehát a mai Dunántúlon) feküdt. Ám ez az elmélet megdőlt, újabb geológiai és geomorfológiai kutatások szerint a Duna a földtörténet negyedkorában keletkezett üledéklerakódáson, tektonikus erők következtében nyugatabbra húzódott, de már

¹ A képek Fehér Zoltán gyűjteményéből valók.

2300 évvel ezelőtt is közel a mai medrében folyt. Ágai azonban jóval keletebbre kanyarogtak, tehát a mai Kalocsai Sárkőzt mintegy szigetként fogták közre. Más nézetek szerint ez a vízi ország nem tartozott sem a Dunántúlhoz, sem az Alföldhöz, hanem a kettő között az átmenetet képezte. Ez a földtörténeti okok következtében kialakult geológiai helyzet némi magyarázatul szolgál a falu népdalkincsének vizsgálatához, illetve a talált adatok megértéséhez.

Maga a szó, Sárkőz² folyók, mocsarak határolta területet jelent, ahol egy kisebb folyó egy nagyobbba torkollik, és az általuk határolt területet a kisebbről nevezik el. Esetünkben a Dunántúlon a Sárvíz volt ez a kisebb folyó. A sár szó a régi magyar nyelvben fehérét jelent (sárarany), a fehér pedig az uralkodó színe volt. A táj neve tehát arra utal, hogy itt az uralkodó Árpád fejedelem törzse telepedett meg. A Szent István által létrehozott vármegyerendszer központi egysége Fejér vármegye volt. Ide tartozott a Duna bal partján lévő úgynevezett Solti szék is, amelybe Bátya is beletartozott.

A falu kultúrájában magyar és délszláv elemek keverednek. Ez megmutatkozik nemcsak nyelvében, hanem teljes hagyományrendszerében, a hiedelemvilágban, a mesekincsben, a szólásokban, a viseletben, az építkezésben, a gazdálkodásban és a népzeneben. E kettősgyökerű kultúra a falu hányatott történetével magyarázható.

Honnan és hogyan kerülhettek ide idegen ajkúak?³

Béla király az 1061-ben alapított szekszárdi bencés apátság szolgálatára negyven falut rendelt. A Duna bal partjáról Halom, Pálfölde, Iván és Fajsz falvakkal együtt Battyát

2. kép

Fehér Zoltán gyűjtés közben az 1960-as években

is ide rendelte, amelynek népe ekkor egyházi nemes (praedialis) volt. Ennek a kapcsolatnak a lakosság nemcsak a lelki gondozását köszönhette, hanem azt is, hogy megtanultak kertészkedni. Középkori lakosságának kultúrájában nyilván jelen voltak a szomszédos falvak, Orosz és Varajt orosz-varang népeiségének hatásai is, akik a királyi testőrség hozzátartozói lehettek, bár a XVI. századi falunévsorok még tiszta magyar neveket tartalmaznak. A XVIII. század elején keletkezett, Johann Müller által készített térképen azt látjuk, hogy Kalocsától délre két Bátya nevű község is található. A mai helyén állót azonban Baczinának írták. A tőle keletre a dunai erdők felé eső települést pedig Bátianak. A lakatlanná vált Bátya nevét az ide költöző délszlávok Batyinának vagy Bacsinának mondták (jelentése majorság). Az erdők közé menekült őslakos maradék magyarság faluja pedig megőrizte latinosan írt

² Hasonlóan a Bodrogköz, Rábaköz, Szamosköz földrajzi helynevekhez.

³ Az adatok forrása FEHÉR Zoltán: *Bátya életrajza*. Bátya, Bátya Község Önkormányzata, 1996

nevét: Bathya (jelentése idősebb fiútestvér). Később a behívott szláv papok révén gyakran a magyar nevek is szlávos helyesírással kerültek be az anyakönyvekbe.

A török után – nem egy időben, hanem évtizedek alatt, nem egy helyről, hanem különböző tájakról és településekről, valamint nem földesúri telepítés következtében, hanem spontán módon – érkeztek egyénenként, családonként Bátyára a katolikus délszlávok. A letelepedettek közül még évtizedekig sokan továbbvándoroltak.

Annak ellenére, hogy Bátya az István király által alapított érsekiség tőzsomszéd-ságában feküdt, évszázadokig a legfontosabb kereskedelmi, kulturális és társadalmi kapcsolatai a Dunántúl felé irányultak. Népzenejének legarchaikusabb darabjai is ezt bizonyítják. Számos dallama az úgynevezett Dunántúli pentatónia körébe esik, azaz olyan moll pentaton (lá-pentaton) dallamok ezek, amelyeknek 3. (és 7.) foka kissé emelt, azaz a moll és a dúr terc között mozog. Ez a jelenség csak a Dunántúlon létezik, de Bátyán nem egy adatközlőtől hallottunk magyar és rác szövegű dal-lamokat ezzel a zenei sajátossággal.

A kalocsai jellegű dalok csak a XIX. század végétől, amikor megerősödnek az erre-felé irányuló kapcsolatok (paprikakereskedelem, béreskedés, haszonbérleti szerző-dések), kerültek Bátya népének dal-repertoárjába. Ezek a dalok kizárólag népzene-nk újabb rétegét, azaz az új stílust (visszatérő sorszerkezet) képviselik. Mondhatjuk, hogy a kétnyelvű Bátya értékesebb, archaikusabb magyar dalkinccsel rendelkezik, mint a Gyöngyösbokréta mozgalom idején elhíresült színmagyar, virágos Kalocsa.

A termőföld szűkössége ellenére viszonylag jól éltek a bátyaiak, mert már a XVIII. század óta intenzíven kertészkedtek és kereskedtek. Eleinte káposztával, aztán vöröshagymával, a XIX. század végétől pedig fűszerpaprikával. Az 1940-es években a kalocsai paprikatermelő körzetben a vezető hely Bátyaé volt. Batyus (kistermelő, piacozó), valamint külföldre is vagonszámra szállító nagykereskedői, paprika kiké-sztítő iparosai, vízimalmárai a paraszti polgárosodás előhírnökei voltak, ami zenei ízlésvilágukban is megmutatkozott. Náluk jelentek meg először a rádiók. A feltörek-vést fejezte ki náluk például a rádióból megismert magyarnóták kedvelése. A falu kereskedelmi mozgékony-sága ellenére, épp nemzetiségi jellege miatt, meglehető-sen befelé fordult, zárt közösség volt. Ám már az 1950-es évektől meghatározóvá válik az exogám házasságok aránya.

A faluban mindenki kétnyelvű, a magyaron kívül – saját szavukkal – rácúl beszél-nek, és valamennyien katolikusok. A rác szó más tájon ortodox szerbet jelent, és van valamiféle pejoratív értelmezése. Ezen a vidéken a rác katolikus délszlávot jel-ent, és egyáltalán nem érzik sértőnek a kifejezést. Bizonyítja ezt a közkedvelt bečarac⁴ szöveg:

„Vojim raca nego bunjevaca,
Jel bunjevac unedelju ljubit,
Al rác ljubit kad god ne probudit.”

4 Zenei műfaj, később bővebben tárgyalom.

„Jobb szeretem a rácot a bunyevácnál,
Mert a bunyevác vasárnap csókol,
De a rác csókol ahányszor felébred.”

Nem egyforma eredetű a férfiak és a nők hagyományos viselete. A férfiak magyaros népviseletükből az I. világháború után, a nők bunyevácos viseletükből 1957 után kezdtek tömegesen levetkezni. Az építkezésben ekkor kezdett terjedni a közép-magyar típusú hosszú parasztház helyett a modern, kockaházak divatja.

A falunak ma hozzávetőleg kétezer lakosa van. Ez a szám folyamatosan csökken. Bár a közeli város, Kalocsa viszonylag sok munkahelyet biztosít az itt élőknek, mégsem telepednek itt le a fiatalok. A születések száma pedig évről évre csökken, csakúgy, mint más magyar falvakban. Az erős hagyománytisztélet azonban mégis érezteti hatását. A lakodalmak egészen a közelmúltig többnyire a régi rend szerint folytak, igaz, nem a háznál, hanem általában bérelt helyen. A nagyobb mezőgazdasági munkákat gyakran végzik a családok kalákában, segítenek egymásnak.

A bátyiaiak mindig is nagyon szerettek énekelni. Ezt legjobban a templomban és a lakodalmakon lehetett és lehet lemérni. A bátyiai népdalok magukban hordozzák a kettős gyökerűséget. Vannak olyan rác szövegű dalok, amelyeket magyar dallamra énekelnek. Minden bátyiai ember dalrepertoárjában egyaránt szerepel magyar és rác szövegű dal. A magyar szövegű dalok száma jóval nagyobb. (Ugyanez a jelenség figyelhető meg a közeli faluban, a mintegy tíz kilométerre fekvő Duszokon is). Tükrözik ezt az állapotot azok a kézzel írott dalosfüzetek is, amelyek sok családban megtalálhatók.

Egy-egy lakodalomban, disznótoron, névnapi vacsorán hol magyarul, hol rácul énekelnek. A szöveg nyelve azonban nem jelenti azt, hogy a dallam etnikuma is azonos a szöveg nemzeti hovatartozásával. Különösen a népies műdalok csábították a bátyiaiakat a múltban arra, hogy rákra fordítsák azokat, de a népdalok szövege is gyakran került át magyarról rákra. Rác kóló-dallamra azonban mindössze egy béresnótát énekeltek, és a falu egyetlen tamburazenekarának repertoárjában is mindössze egy-két rác táncdallam élt.

A hangszerek, a hangszeres zene, illetve a faluban működő zenekarok is hatással voltak a bátyiai dalrepertoár kialakulására. Fontos megemlíteni, hogy Bátyán a II. világháború előtt nem éltek cigányok, így cigányzenekar sem létezett. A parasztemberekből álló híres Palus-banda tamburásai gyakran játszottak más falvakban is, kocsmákban, lakodalmakban, és ott főleg magyar dalokat kívántak tőlük. A daloló emberektől maguk is megtanultak magyar dallamokat, és azokat Bátyán is elterjesztették. (A zenekar összetétele: prím- és bassz-tambura, nagybőgő – mindig csak pizzicato szólaltatták meg – és néha egy foktői cigány cimbalmos.) A 30-as években ezt a zenekart hivatalos bizottság minősítette. A vizsgára egy tanult, nem bátyiai zenész föl is készítette őket. Ekkor tanultak meg több kalocsai és más vidékről való magyar népdalt. Prímásuk elmondta, hogy a muzsikálást apjától tanulta meg jó néhány bátyiai magyar és rác dallamon keresztül. Első saját hangszerét Zomborban vásárolta. Ez a zenekar még a 60-as években is István napon, karácsony után végigjárta azokat a házakat, ahol Istvánnak hívták a házigazdát, és a *Hol vagy István királyt* játszották el. Ezért némi fizetséget, italt kaptak. Ha vidéki zenekart, például

rezesbandát szerződtek a lakodalmok kiszolgálására, annak műsorából könnyen bekerülhetett egy-két dal a falu dalkincsébe. A tamburazenekar vasárnap délutánonkon a kocsmákban játszott. A Levente Egyesület keretében a 20-as és a 30-as években létrejött egy vonózenekar is, amelyet egy kalocsai karmester tanított és vezetett. Tagjai később önállóították magukat, s hallás után tanult dallamokat játszották lakodalmokban. Néhány évtizede működik itt egy ifjúsági fúvózenekar, fiatal tagokkal, amelynek repertoárján szerepelnek rács dalok is. Házi hangszerként citerát használtak. Volt, aki maga készítette hangszerét, s gyakran kísérte vele saját énekét.

A közös munka is alkalma volt a daltanulásnak. A dunántúli dallamokat megtanulhatták az öcsényi cséplések, a siklósi vagy a somogyi nagyaratások alkalmával, ahova dolgozni jártak. De sokan mentek cselédnek, béresnek Kalocsára, kalocsai pusztákra. Bátyán is sok máshonnan érkezett béres dolgozott.

Énekes-dramatikus népszokás volt az eredetileg húshagyókedden a kocsmában eljátszott *bőgőtemetés*, ami később időpont és funkcióváltással a lakodalmak másnapjának közönségszórakoztató eseménye lett. A helyi Rozmaring népdalkör az öregek napja alkalmából 2006-tól kezdve szinte évente a színpadra állította, mint látványos színpadi produkciót. Hogy mikor és milyen körülmények között került a szokás Bátyára, nem tudni. Bizonyos azonban, hogy ezt a szokásdallamot Kunszentmiklóson is ismerik, de tudják Dusnokon is, bár ott soha nem játszották el. Ádám-Éva estéjén szokás volt, hogy a gyerekek a szomszédok ablaka alá mentek énekelni karácsonyi énekeket, amiért ajándékot kaptak. A *fásángozás* szokása disznótoros-alakoskodó-adománygyűjtő hagyomány volt. Ilyen alkalmakkor is énekeltek, gombos harmonikával muzsikáltak, zajkeltő eszközökkel lármát csaptak. Szokás volt az 1950-es évekig a sorozásról hazatérő legények zeneszóval, nótával történő vonulása a falu utcáin. A lakodalmak alkalmával a házasuló felek rokonsága külön-külön gyalog vonult a templomba zenekísérettel, nótaszóval. Ugyanígy jöttek hazafelé is. A zenekar mindig a menet végén haladt. Útközben néhány helyen megálltak táncolni.

A faluban a kisgyermekhez, egészen az utóbbi évtizedekig, először rácul szóltak. Nem véletlen tehát, hogy gyermekrengető, altatódalainak nagy része is rács szöveggű. Az alábbi mondóka a balkáni török uralom emlékét őrzi. Lábon hintáztató mondóka szövege:

„Zdelka, crepujka, De su turci klepetali,
Tu Marice zakopali, Du, du, du, du.”

„Tányérka, földőcske, ahol a törökök kelepeltek,
Ott temették el Maricát, Du, du, du, du.”⁵

A kora kamaszkorra jellemző táncos gyermekjátékdal-repertoár azonban már inkább az általánosan elterjedt magyar anyaghoz hasonlít. Ehhez nyilván az iskolai magyar nyelvű oktatás is hozzájárult. A falu dalanyagának nagy része új stílusú (hasonlóan más falvak repertoárjához), de mind a régi rétegű, mind az új stílusú dallamok kö-

⁵ Az adatközlő Jelencsity Mihályné 1909-ben született.

zött is igen magas a bizonytalan tercű, úgynevezett dunántúli pentaton hangsorú dalok aránya.

Fontos megjegyezni, hogy szövegtartalmuk szerint a bátyai dalok nagy része lírai jellegű, de akadnak epikus jellegűek is, mint például a hírversek (kiéneklések, magyarul és rácul), rác szövegű történeti ének és egy hősenek-töredék. A balladák legtöbbször azonban országosan ismert, újabb eredetű, magyar szövegű betyárballada.

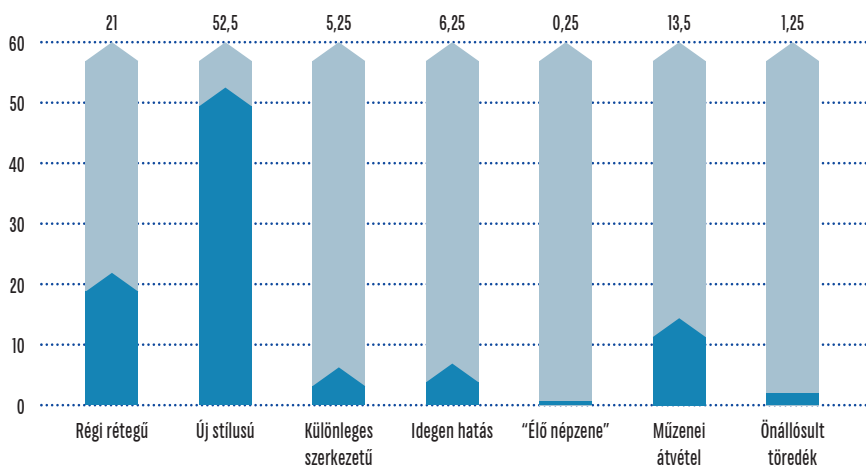
Hihetetlennek tűnik, de Bátya népzenejének összegyűjtése során mindössze egyetlen rác szövegű és dallamú kétsoros szerkezetű betyár témájú ballada került csak elő. Valószínű, hogy ez a dallam szövegével együtt még a balkáni őshazában keletkezett.

„Majka Danku cesjala
I u sumu poslala
Danka ide kroz sumu
Tri becara na drumu
Nemoj mene brace klat
Otac mi je bolestan
Majka mi je stara hoj
Danku nisu slusali
Nego su ju zaklali.”

„Az anya Dankát fészülte,
És elküldte az erdőbe,
Danka megy az erdön keresztül,
Három betyár az úton,
Ne öl meg engem, testvér,
Édesapám beteg,
Édesanyám öreg, hoj,
Dankának nem fogadtak szót,
Hanem megölték.”⁶

1. ábra

A dalok megoszlása (százalékban)

⁶ Fehér Zoltán kéziratos gyűjtése. Az adatközlő Vida Istvánné Farkas Margit 1924-ben született.

Egy másik betyárballadának egy versszakos töredéke került csak elő:

„Anka ide u sumu	„Ánka megy az erdőben,
Tri zandara na drumu,	Három csendőr az úton,
Jedan teskom ostrom sabjom	Az egyik nehéz éles szablyával,
Cem ce Anku zaklati.”	Amivel Ánkát megöli.”

A faluban dr. Fehér Zoltán főiskolai tanár gyűjtött 1952-től, nemcsak népdalt, de hiedelmet, szokást, mesét, helytörténeti emléket és minden mást, amivel a paraszti réteg foglalkozott. Hozzávetőleg hat-hétszáz értékelhető adat került elő népzeneiből. Ezek zenei szempontú megoszlása az 1. ábrán látható.

A paraszti hagyomány kopik, lassanként eltűnik – talán ez a világ rendje. A faluban azonban néhány éve erőre kapott a Rozmaring népdalkör, amely dr. Fehér Zoltán vezetésével sokat tesz azért, hogy ne tűnjön el nagyapáink, szépapáink sokszínű, gazdag és értékes művészete. A következőkben néhány jellegzetes rác-magyar vagy rác gyökerű dallamot és dallamcsaládot mutatok be.

Bečarac

A *bečarac* – az eddigi vizsgálatok szerint – jellegzetes délszláv zenei forma, neve a szláv *bečar* szóból ered. Jellegzetessége az (1) főkadencián⁷ kívül a titititi titititi tátá – tízes szótagszám, tripodikus sorokkal. „Különálló strófákból állnak, leggyakrabban a tíz szótagos párversek (minden sor kötelezően megismételve, néha, nem is ritkán a második ismétlés helyébe egy harmadik sor kerül. Ritkábban két párvers

⁷ Főkadencia a négy soros dallamok esetében a második sor kadenciája (azaz a sor záróhangjának távolsága az utolsó sor záróhangjától, melyet számjeggyel jelölünk).

is tapadhat egymáshoz. Roppant ravasz belső rímek és általában változatos rímbravúrok bőven akadnak. Gyűjtőnevük – ha nem tánchoz éneklük – Bećarac, gyakran hangszeres közjátékokkal... Zömük feszes ritmusú, mérsékelt vagy mérsékelt gyors tempójú, de vannak kifejezetten lassúak is.”⁸ E típusnak jó néhány magyar rokona is van: *Fekete föld termi a jó búzát; Hallod, babám, mit dudog a szúnyog; Hármat tojott a fekete kánya; Haragusznak a patai gazdák; Úgy tetszik, hogy jó helyen vagyunk itt* stb. – szintén (1) főkadenciával. Olsvai Imre vizsgálta ezt a típust – célzott, azaz kérő-faggató módszerrel a somogyi horvátok körében. Megállapította, hogy „hangsor és intonáció tekintetében is dallamuk a régi magyar zenestílusnak, ezen belül a dunántúli sajtáságoknak sugárzó példája”.⁹ Végül Olsvai is arra a következtetésre jut – fenntartva a további, interdiszciplináris kutatások szükségességét, hogy a horvát és a magyar nép között évszázadok óta szerves kapcsolat lehetett. „... nem egykoron-színhorvát népszerűség került erős magyar zene- és részben szövegathatás alá, sem pedig hajdan-színmagyar népszerűség cserélt nyelvet (megtartva dallamhagyományát), hanem e kettő együtt: horvát és magyar családok kerültek össze egy falun belül több-kevesebb évszázaddal ezelőtt (de legkésőbb a XX. század elején), majd kultúrájuk az összefonódás, egymásra-hatás változatos útjára lépett.”¹⁰ Ezt a jelenséget Bányán is megtaláltuk. A bećarac szót a bányaiak nem ismerik, nem használják, mégis rengeteg, ebbe a műfajcsoportba tartozó dalt tudnak. Jószerivel ez az egyik kedvenc dallamuk. A bećarac szövegek irodalmilag a lírai műfajcsoport mulatódalok csoportjába tartoznak. A szóban a bećar (betyár) főnév található meg. A betyár szó azonban Bányán nemcsak a közismert szegénylegény, útonálló jelentéssel használatos, hanem – különösen ebben a műfajban – a *mulatózó, könnyelmű, léha* jelentésben. A bećarac olyan énekes- zenei műfaj a délszláv népzeneben, amelyet a bálók kezdetén vagy a bálók szünetében férfiak és nők körben állva, vagy lassú kóló táncolással énekelnek. Mindig más kezdi el az aktuális, néha improvizált szöveget. Tulajdonképpen kétsoros strófákban gondolkodnak. A dalok szövegszerkezete AABB.¹¹ Az ismétlés alatt van ideje az énekesnek a következő sort kitalálni. A bećaracokat régebben unisono énekeltek vagy dudával kísérték. Az utolsó időkben tamburás banda vagy harmonika adta a kíséretet. Más délszláv hatásokat mutató vidéken lehet többszólamúságot találni, de Bányán, mint minden énekelte zenei megnyilvánulás, ez is egyszólamú. Feltűnő, hogy a sok variánsban Bányán és Dusnokon is gyűjtött bećarac alapdallam (Ala smose sastali bećari dallamai közt tiszta pentaton és pentaton fordulatokban bővelkedő, továbbá a bujkáló kvintváltást tartalmazó dalokat találunk. Zenei sorszerkezete: ABCB, kadencia-rendje: 5 (1) 1. Ám harmadik sorának csak utolsó, hangsúlytalan tagja ugrik le az 1. fokra b3-ról. A bećaracot 2011-ben az UNESCO felvette a horvát szellemi kulturális örökségek listájára.

⁸ VUJICSICS Tihmér: *A magyarországi délszlávok zenei hagyományai*. Bp., Tankönyvkiadó, 1978, 23.

⁹ OLSVAI Imre: *A somogyi horvátok legkedveltebb ötfokú dallama = A Duna menti népek hagyományos népi műveltsége. Tanulmányok Andrásfaluy Bertalan tiszteletére*. Szerk. HALÁSZ Péter, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1991, 727.

¹⁰ Uo., 729.

¹¹ Ez a jelenség a moldvai magyarok körében is ismert.

Altató dal

„Sólyom ül az ágacsán,
Rongyos szűröcskében,
Sólyom mondja, Palikám,
Adok neked zöld ágacskát.”¹²

Balázs Istvánné, 1892.

So - kol se - di na gran - či - ce U tra - nja - voj ka - ban - či - ce

So - kol ve - i Pa - vo moj Hod o - va - mo da - ti cu ti

Ze - le - no gran - či - cu.

27

E dal szövege valószínűleg balkáni eredetű. Ötsoros, szerkezete AABCD (AABccD), szaffikus jellegű szerkezetet mutat. Hangsora mi-sor, a fríg hangsorra jellemző jellegzetes kisszekund lépés nélkülözésével. 3. foka kissé emelt, ez is a dunántúli pentatónia elemeit őrzi. A sólyom megéneklése igen gyakori a szláv népköltészetben, a sólyom gyakran a cárt jelenti meg.

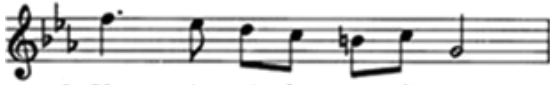
„Piramis” dal

„Én elmentem a vásárba,
Tyúkot vettem dínárért,
A tyúk mondja: pí pí nászuram.
Én elmentem a vásárba,
Kakast vettem dínárért,
A kakas mondja: milyen az?
Én elmentem a vásárba,
Lovat vettem dínárért,
A ló azt mondja: üss engem.
Én elmentem a vásárba,
Tehenet vettem dínárért,
Tehén mondja: fejjél meg.
Én elmentem a vásárba,
Lányt vettem dínárért,
Lány mondja: csókolj meg.
A tyúk mondja: pí pí nászuram.” stb.

¹² A dalok publikálási helye FEHÉR Zoltán - FEHÉR Anikó: *Bátya népzeneje*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 1993

1. O - čo sam ja na ba - zar

2. Ku - pim pi - le za di - nar

3. Pi - le ve - ji pi - pi pri - ja - tel - e moj

4.

5.

1.
2. Kupim koku za dinar
4. Koka veji kakoj to
3.

1.
2. Kupim zeca za dinar
5. Zec veji guji me

4.

3.

1.
2. Kupim konja za dinar
5. Konj veji udri me

5.

4.

3.

1.
2. Kupim kravu za dinar
4. Krava veji muzi me

5.

5.

4.

3.

1.
2. Kupim curu za dinar
4. Cura veji ljubi me

4.

5.

5.

4.

3.

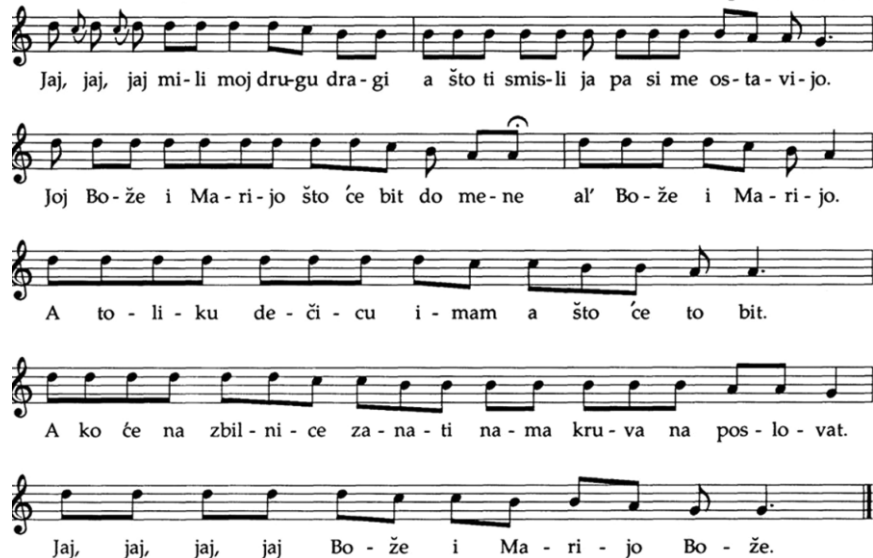
A magyar népzeneben jól ismert „Én elmenetem a vásárra félpénzzel...” kezdetű dallam (a nemzetközi folklórban is számon tartott Kitrákotty-mese) bátyjai megfelelője. A magyar dalhoz nincs köze zeneileg, csupán szövegszerkezete hasonló. Egy dínárért tyúkot vesz, majd kakast és más állatokat. Minden állat hangját utánozza,

úgy, hogy a korábban mondottakat, azaz az egész sort minden versszakban végigmondja. A tyúk hangja: a pí pí hangutánzó szó egyúttal azt is jelent: igyál. Tehát a szöveg kis humorral fűszerezett ivónóta is egyúttal.

Sirató

A siratás mindig a halott legközelebbi nőrokonának feladata a magyar nyelvterületen. Magának a siratónak mint improvizált zenei műfajnak a gyűjtése mindig is kényelmetlen, nehéz dolog volt. A sírnál soha nem is rögzítettünk siratót, bár még nekem is volt alkalmam ilyet személyesen hallani. Az 1885-ben született Balogh Dánielné volt az egyik legnagyobb tudású adatközlő. Az idős asszony szomorú, nehéz sorban élt. Nem véletlen, hogy tőle sikerült dr. Fehér Zoltánnak a 60-as években igazi siratót gyűjteni, összesen három darabot. Az egyik rác szövegű. A siratás kérésre, művi körülmények között történt, emlékezéssel kezdődött, majd igazi, mély sírásba fordult.

Balogh Dánielné, 1885.

Jaj, jaj, jaj mi-li moj dru-gu dra-gi a što ti smis-li ja pa si me os-ta-vi-jo.

Jaj Bo-že i Ma-ri-jo što će bit do me-ne al' Bo-že i Ma-ri-jo.

A to-li-ku de-či-cu i-mam a što će to bit.

A ko će na zbil-ni-ce za-na-ti na-ma kru-va na pos-lo-vat.

Jaj, jaj, jaj, jaj Bo-že i Ma-ri-jo Bo-že.

Ennek a siratónak a dallama dunántúli lá-pentaton. A *Magyar Népzene Tára Siratók* kötete nem véletlenül közli földrajzi rendben a siratókat, hisz igen fontos táji sajátosságok fedezhetőek fel a különféle helyeken gyűjtött siratókban. „A két szerkesztő mellett különösen Járdányi Pál buzgólkodott a dallamok rendezésével. Járdányi rájött, hogy az ún. nagy és kis forma vidékenként más hangkészlet-viszonyban áll egymással, ilyenformán annak földrajzi rendje egyben annak zenei rendje is.”¹³

¹³ OLSVALI Imre: *A dallamrendezés koncepciója = Magyar Zene*, 1992, 1. sz., 23-41.

(„Jaj, jaj, jaj, kedvesem, drágám, miért hagytál el? Mi lesz most velünk? Annyi gyerek. Mi lesz most velünk? Ki ad majd nekik kenyeret? Jaj, jaj, jaj, Istenem, Mária, Istenem.”)

Még a 70-es években is hallható volt a temetéseken sirató. Ahogyan ez a dallam – érdekes, de nem meglepő módon –, azok is a szokásos bizonytalan tercú lá-végű hangsoron szólaltak meg (lá-pentachord di-vel). Kétségtelen, hogy ez a dallam dúrként is értelmezhető, de a hangfelvételen jól érzékelhető a bizonytalan magasságú tercet.

Magyar dallam rác szöveggel

30

Bátyán nem ritka a dallam-szöveg egységének hiánya. Azaz: magyar dallamot énekelnek rác szöveggel és fordítva.

A dallam szűk ambitusú, a teljes hangterjedelem nem éri el az oktávot. Sorszerkezete AABA, azaz az utolsó sor azonos az elsővel. Mégsem nevezhetjük új stílusúnak zenei jellegzetességei, szűk hangterjedelme alapján. Több hasonló zenei jegyet viselő dallamot is találtunk.

„Hej jávorfa, jávorfa,
Te vagy a legjobb fa,
Alatta ültem, bort ittam,
Sok lányt csókoltam.

Legénynek legény vagyok,
Húzd le csizmámat, a kapcámat,
Te vagy a kedvesem.

Esik az eső, sötét van, éjszaka,
Mondta a kedvesem, eljön estére.
Nem jöhet, amíg nem virrad,
Amíg az eső el nem áll.”

Parlando **Balázs Istvánné, 1892.**

Hej ja - vo - re ja - vo - re

Ti si dr - vo naj - bo - lje

Pod to - bom sam vi - na pi - o,

Mla - de cu - re lju - bi - o.

1. — 2. — 3. — T. f.

A ja momak pa momak
 Iz čizme visi obojak
 †Na obojku zlatna sloba

Ti si Marice mila moja. †

Sáfár Józsefné, 1907.

Kiša páda tavana j' noć
 Reko j dragi da te dojt
 Al ne može dok ne svane
 Idok kiša ne stane.

Lakodalmas dal: menyasszonybúcsúzó

A következő dallam is visszatérő sorszerkezetű, mégis a régi réteghez tartozik. ABCA a szerkezete, hangsora lá-hexachord. A lakodalmakban a XIX. században még szokás volt a menyasszonybúcsúzó éneklése. Ennek emléke ez a magyar-rác szövegű dal. Duszokon még az 1950-es években is énekelte a nász nép ezt a funkcionális szertartásdalt.

Parlando Balázs Istvánné, 1892.

Csil - la - gok, csil - la - gok,
szé - pen ra - gyog - ja - tok,
A sze - gény le - gény - nek
U - tat mu - tas - sa - tok.

Már én innend elmék,
Köszönöm a szállást,
Adjon Isten rózsám,
Néked jó éjszakát.

Köszönöm apámnak,
És édesanyámnak,
Aki engem fölnevelt,
Másnak, nem magának.

Zvezdice, zvezdice
Lepo mi svetite,
Mojemu dragomu
Putu pokažite.

„Csillagok, csillagok,
Szépen ragyogjatok,
Az én drágámnak
Utat mutassatok.”

Történeti ének

Giusto **Harangozó István, 1924.**

Pi - je vi - na Dun - ci Pe - tar

Ba - ra - dins - ki ban

Ka - ro ga je kralj Ma - te - ja

Zem - lje gos - po - dar.

33

Zašto karaš kralj Mateja
Zemlje gospodar
Niš vidijo kočmaricu
Al kako sam ja.

Popio bi celu Peštu
I pol Budima
Još ko tomu šarcakonja
Dva za jedan dan.

„Issza a bort Dóczy Péter, a varadini bán,
Intette őt Mátyás király, a földnek ura,
Miért intesz, Mátyás király, a földnek ura,
Nem láttad azt a kocsmárosnét, akit én.
Meginnám az egész Pestet és a fél Budát,
És még ehhez sárga lovat, kettőt egy nap alatt.”

A faluban a 60-as években is csak a legidősebbek emlékeztek arra a történeti énekre, amely Mátyás király és a péterváradí¹⁴ bán, Dóczy Péter¹⁵ „vitáját” énekli meg. „Mátyást nemcsak Magyarország, hanem Horvátország is királyának ismerte el. Neveltetésében része volt a későbbi esztergomi érseknek a horvátországi Zredna szülöttének, a humanista Vitéz Jánosnak. A királyi udvar hírét-nevét emelte az a Janus Pannonius, aki a dél-szalavóniai Csezmicén született. A királyi udvar, a Délvidék és Horvátország kapcsolata magyarázza, hogy Mátyás király emléke megmaradt a horvát nép emlékezetében is. A magyar irodalmi és történeti érdeklődés már a XIX. században felfigyelt egy magyar vonatkozású, igen elterjedt délszláv történeti énekre. A ballada ugyanis Mátyás király és a péterváradí bán, Dóczy Péter... évődő vitáját tartalmazza.”¹⁶ „Dojcsin Petâr, vagyis Dóczy Péter valóságos történeti személy, Mátyás király vitéze volt. Hadakozott a törökkel Nándorfehérvár és Szendrő alatt is. Mátyás 1480-ban jajcai bánnak nevezte ki. A ballada, mint péterváradí bánt említi.”¹⁷

A dallam szerkezete AbAc, azaz a záróhangra lefutó, azonos 1. és 3. sor mellett a 2. és a 4. sor rövidebb, záróhangjuk kvint távolságban van. A dallam hangsora lá-hexachord kis és nagy szexttel. Vujicsis Tihamér 1953-ban Horvátlövőn találta meg ezt a szöveget, merőben más (dúr jellegű) dallammal, melynek ritmusa a bátyaiéval megegyezik.¹⁸

Álljon itt Nagy László fordításában a vers:

Péter bán és Mátyás király

„Péter bán a bort nyakalta
Várad piacán.
Aranyait egy nap alatt
Elitta a bán.
Zálog gyanánt elveszített
Lovat buzogányt.
Megérkezett Mátyás király,
Magas uraság:
– Aj Péter bán, Várad ura,
Mért e multság?
Mért iszod el egy nap alatt
kamrad aranyát?
Zálog gyanánt mért veszítesz

¹⁴ Szerbül **Петроварадин** / Petrovaradin, horvátul Petrovaradin, németül Peterwardein, latinul Varadinum Petri – város Szerbiában, Újvidék közelében.

¹⁵ Dóczy 1462-től a belgrádi vár kapitánya, 1479-től a varadini dunai magyar flotta parancsnoka, 1480-tól jajcai bán.

¹⁶ FEHÉR Zoltán: *Mátyás király és Dóczy Péter vitája. (Egy magyar történeti vonatkozású délszláv ballada Bátyán)* = *Honismeret*, 2009, 2. sz., 32–35., 33.

¹⁷ Uo. A szöveg idézett. BORI Imre: *Ezredéve itt. Délvidéki olvasókönyv*. Újvidék, Forum, 2004, 58.

¹⁸ VUJICSIS: *i. m.* (1978), 84.

Lovat, buzogányt? –
– Hej, királyom, Mátyás király,
Magas uraság!
Csaplárosné látásáért
Váradot adnád,
Kezéből, ha bort kaphatnál,
Zimonyt is adnád,
Térdeden ha ringathatnád,
Budavárt adnád,
Kebelét ha illelhetnéd,
Országod adnád,
Ágyába ha ledőlhetnél –
Leelkedet adnád!”

Ismert még egy történeti ének (valószínűleg töredék), amely a délszlávok boszniai őshazájának emlékét őrzi:

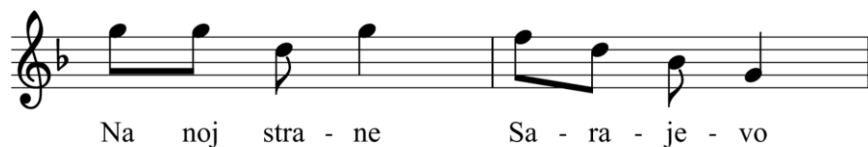
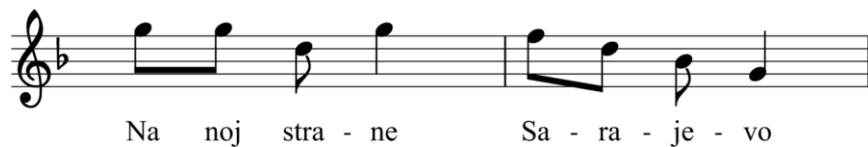
„Sit naj kisa pádala,
Turska majka plakala,
Sto u Bosnje hleba nema,
Krví dokolena, hoj.”

„Sűrű eső esett,
A török anya sírt,
Boszniában nincs kenyér,
Térdig ér a vér.”

Hősenek-töredék

Szintén 1896-ban született adatközlőtől származik ez a hősenek rác szöveggel, lápentaton hangsorral. A magyar pentaton daloktól eltérő rác dallam nyilván balkáni eredetű lehet. Fehér Zoltán ennek érdekes magyarázatát adja: valószínű, hogy a Nyugat-Balkánon a népvándorlás idején megtelepedett keleti (törökös jellegű) nomád népek beszélt nyelvükben elszlávosodtak, népzenejükben viszont őrizték keleti örökségüket.

Túloldalon Szarajevó, Oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, Szarajevó,
Kaszálatlan rét, Oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, Kaszálatlan.
Azon legel három szarvas, Oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, Három szarvas.
Őket őrzi egy kislány, Oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, Egy kislány.
Rongyos kozsóokban (kabátkában), Oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, oj, Kozsóokban.

A dallam vonala ereszkedő, AABc szerkezetű. Lá-pentaton a hangsora, ritmikája a magyar népdalok között sem idegen (ráadásul éppen a sárközi leánykörtáncok között megtalálható) 5/8-os lassú lüktetés.

Kevert szöveg, kevert dallam („makaróni” dal)

A népi humor eredményei azok a dalok, amelyekben a két nyelv keveredik. Ennek szép példája ez a szöveg:

„Azt hallottam dasej Duna smrznio (hogy a Duna befagyott)
 Hogy engemet moj dragi ostavio (a szeretőm elhagyott)
 Cumo pisat jednu lepu cedulku (írok neki egy szép levelet)
 Da nek znadem stoj mojemu dragomu. (Hagy tudjam meg, hogy az enyém-e a drága)”

A bátyai folklórban a rác és a magyar elemek keverednek. Lajtha László „népzene-biológiának” nevezi azt a vizsgálódást, amivel ezek a kölcsönhatások megfigyelhetőek.¹⁹

A nyelvi és kulturális keveredés nem csökkentette, inkább növelte a népzenei hagyomány értékét. Mindezek kibogozása, még pontosabb közlése a jövő néprajz- és népzene kutatóinak a feladata.²⁰

3. kép

Idős adatközlők Bátyán

¹⁹ „Népzene-biológia, e tudásom szerint magam-gyártotta terminus technicus alatt azt a tudományágat értem, amelyik vizsgálja: él-e, mikor és hogyan él egyik nép a másik zenéjével. Általánosan, a vegyes lakosság adta külön problémákat nem számítva, nem törődik az effajta kutatás a dallamok eredetével, avagy milyenségével, hanem avval: ki, mikor és hogyan használja, módosítja a mindennapi általános gyakorlatban a népzene-t.” LAJTHA László: *Szépkenyerűszentmártoni gyűjtés*. Bp., Zeneműkiadó, 1954. 3.

²⁰ Az írás alapjául FEHÉR Anikó: *Bátya népzenei monográfiája* című DLA értekezése szolgált (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2007).

Silvija Lučevnjak

A nekcei vidék öröksége – a magyar és a horvát kultúra közötti híd

Nekcse a középkorban

Nekcse (Nasic, horvát Našice) Eszék-Baranya megye nyugati részén fekszik, történelmi központja a nekcei vidéknek, amely a Krndija hegyvonulatától a Dráva termékeny sík vidékéig terül el, és több kisebb-nagyobb települést foglal magába. Nekcse 1993-ban kapott városi rangot, a legutóbbi népszámlálási adatok szerint lakossága hozzávetőleg nyolcezer fő. A települést először 1229-ben említik egy II. András király által kiadott oklevélben. A nasici birtok ekkor a Kán nemzetségbeli Gyula kezén volt. A nemzetség központja a közeli Siklós vára. Gyula – több király uralkodása alatt – számos tisztséget viselt, és vélhetően háromszor is Szlavónország (Slavonija) bánja volt. A nasici birtok egy részét átengedte a templomos lovagrendnek, ők építették meg a Szent Márton-templomot, amely ma a rend egyik legjobb állapotban fennmaradt temploma Horvátországban. Gyula birtokát 1240-ben az Aba nemzetség Lipócz ágából való I. Dömötör kapta meg. Az Aba nemzetség eredete a távoli időkbe nyúlik: rokonsági kapcsolatban álltak az uralkodó Árpád-házzal. Később a nemzetség több ágra szakadt, ezek a mai Szlovákia, Magyarország és Horvátország (Našice, Voćin, Ljeskovic) területén is rendelkeztek birtokokkal. Az Abáknak valószínűleg várerődítményük volt Nekcse központjában, a mai Klára dombján, amely a klarisszák (a női ferences rend) e helyen álló kolostoráról kapta a nevét.

A ferenceseket és a klarisszákat az Aba család hívta Nekcsére, ez a városi élet és a polgárság (a kereskedők és a kézművesek) meglétét bizonyítja. Az Abák ideérkezésekor az itteni egyházközség a pécsi püspökséghez tartozott, a település közepén emelkedő Szentháromság-templommal. A ferencesek már a XIII. század végén elkezdték építeni kolostorukat és a Pádúai Szent Antal tiszteletére emelt templomukat az uradalom központjának közelében, a Klára-dombtól keletre. Az építkezés igényessége és a nekcei ferences templom mérete híven tükrözi a védelmezők, az Abák gazdasági erejét.

A XIV. század folyamán ez a család még egy fontos épületet hagyott ránk, amely szintén a hatalmukról vall: a mai Bedemgrad, illetve Gradina elnevezésű várat. A Krndija egyik magaslatán épült erődítmény Nekcsét a Pozsegai-medencével összekötő utat felügyelte. E fontos kultúrtörténeti emléken kívül az Aba család még egy jelentős hagyatékát is meg kell említeni, amely Nekcsét a magyar örökséggel összeköti. A XIV. század első felében a nekcei birtokot az Aba nemzetségbeli III. Dömötör irányította. Ő a megrendelője annak a gazdagon illuminált kéziratnak, amelyet ma Nekcei Dömötör *Bibliájaként* (*The Nekcsei-lipótz Bible*) ismer a közönség. (Az 1335 körül keletkezett, kétkötetes könyvet a washingtoni Kongresszusi Könyvtár őrzi.) Nekcei Dömötör *Bibliáját* feltehetőleg az egyik templomnak szánták. Szépsége a megrendelő tekintélyéről és hatalmáról tanúskodik. Mivel ekkor az Aba nemzetség legfontosabb uradalma Nekcse volt, ezért a könyv nevében is fennmaradt a település neve. E *Biblia* több tudományos kutatás tárgya, a Kongresszusi Könyvtár

középkori gyűjteményének egyik fontos darabja. (1988-ban a Helikon Kiadó a kézirat száz legszebb oldalát kiválasztva adta ki a művet *A Nekksei-Biblia legszebb lapjai* címmel.)

A XVI. század közepén – az oszmán hadsereg előrenyomulásával és Nekkse elfoglalásával – megszakad Szlavónia e vidékének évszázados összeköttetése a Magyar Királysággal. A gazdasági-kulturális kapcsolatok csaknem százötven év múlva épülnek újra, más politikai helyzetben.

A Pejacsevichek – a magyar és horvát haza között

A Pejacsevich család Kelet-Horvátország legjelentősebb nemesi családjai közé tartozik. A nekkei birtokot 1734-ben vásárolták meg, ekkor még bárói címmel bírtak, 1772-ben kaptak örökös grófi rangot. A XVIII. század végén már több birtokkal rendelkeztek Szlavóniában és a Szerémségben. A Magyarországhoz fűződő különös kapcsolat 1784-ben kezdődött, amikor gróf Pejacsevich Károly (1745–1815) első felesége, Barbara halála után a szerémségi Rumából Sopronba költözött.

Pejacsevich Károly érkezésekor Sopron tizenkétezer lelkes, magas falakkal védett város. A gazdaságilag fejlett vidék lakói között sok a horvát. A XVI. században jöttek Nyugat-Magyarországra: a török előrenyomulás elől a nagyurak e biztonságosabb országrészbe telepítették őket. Sopron ekkor még német többségű város, a horvátok a környező falvakban laktak. Gróf Pejacsevich Károly újra megnősült, és második feleségével, Erdődy Mária Eleonóra grófnővel (1770–1840), valamint utódaikkal – a soproni kulturális élet mecénásaiként – beírták magukat a város történelmébe.

A XVIII. század végén a Pejacsevich család három ágra szakad (nasici, ruma-rétfalai és verőcei ágak). Sopron a XIX. század második feléig a nasici ág székhelye. Ez magyarázza, hogy a család több tagját a Szent Mihály-templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. A Pejacsevich-palota Sopronban egy egyszintes saroképület, mellette a Pejacsevich köz kanyarog. 2004-ben a város és a horvát nemzetiségi önkormányzat kétnyelvű emléktáblát helyezett el a közben, amely a család városért tett érdemeire emlékeztet.

Gróf Pejacsevich Károly 1815-ben a palotájuk közelében kibérelte a színház épületét, amely Magyarország második kőszínháza volt, és 1847-ben bontották le. Károly személyesen hatott a fellépő társulatokra és repertoárjuk kiválasztására, másrészt jelentős anyagi forrásokkal támogatta Sopron színházi életét. Utódai is kizárólag magyar nemesi származású feleségeket választottak maguknak. Fia, Ferdinánd felesége Jobaházi Dőry Máriát (1800–1880), unokája, László, Jobaházi Dőry Gabriellát (1830–1913), dédunokája, Teodor pedig Vay de Vaya Erzsébet bárónőt vette feleségül. A magyar származású feleségek megerősítették a család magyarországi kötődését. Megállapítható tehát, hogy a Pejacsevich család fontos közvetítő szerepet játszott a két nép, a két kultúra között.

A család néhány képviselője a politikai téren is jelentős hatás gyakorolt a város életére és a horvát-magyar kapcsolatokra. Különösen a soproni születésű Pejacsevich László (1824–1901), aki sok mindent hozott Horvátországba a magyar és

a soproni kulturális-történelmi örökségből. Nemcsak nekcei földbirtokos volt, hanem ügyvéd és kora egyik kiemelkedő politikusa is. Pejacsevich László iskoláit Sopronban kezdte, jogból Pécsen diplomázott. Apjával, Ferdinánddal ellentétben, aki inkább Sopronban tartózkodott, ő rendszeresen látogatta Nekcsét, és valószínűleg neki köszönhető a nekcei kastély felújítása. A munkálatok 1865-ben kezdődtek el, a kivitelezéssel az ismert soproni művészt, idősebb Stornó Ferencet bízta meg. A kastély és parkja a historizmus szellemében épült újjá, és kapta meg mai formáját. Pejacsevich László a politikai téren Horvátország és Magyarország szorosabb együttműködésére törekedett. A Horvát-Szlavón-Dalmát Országgyűlés tagja és annak a horvát küldöttségnek a résztvevője, amely megköti az 1868-as horvát-magyar kiegyezést. 1880 és 1883 között Pejacsevich László horvát bán volt.

Politikai és társadalmi küldetését fia, Teodor (1855–1928) folytatta, aki szintén nekcei birtokos és jogász. Iskoláit Pécsen és Budapesten végzi, itt érettségizik 1873-ban. Jogtudományt Bonnban, majd Budapesten hallgat, 1879-ben avatják jogászdoktorrá. Apjától megörökölte a nekcei birtokot, és befolyásos személyiségként több intézményben, egyesületben működött közre, és emellett intenzíven politizált. A verőcei nagyispáni címet Verőce megye főispánjaként 1886 és 1901 között viselte. 1903 és 1907 között horvát bán. Az állami vasutak horvátországi bevezetésével kapcsolatos magyar feliratok miatt mondott le tisztségéről. Érdekes, hogy apja is hasonló összeütközés kapcsán mondott le: az ő idejében a kiegyezésben foglalt garanciák ellenére a horvát érdekek csorbultak. 1913 és 1917 között Pejacsevich Teodor a Horvátországért felelős miniszteri posztot töltötte be Tisza István kormányában.

A Pejacsevichek a II. világháborúig megtartották családi és üzleti kapcsolataikat Magyarországgal. Palotával és földbirtokkal rendelkeztek, de a politikai élet radikalizálódása, majd a háború eseményei miatt a család végül nyugat-európai, illetve tengerentúli országokba emigrált.

A zene mint a magyar és horvát kultúra közötti kapcsolat

A XIX. század második felében Mihalovich Ödön (Feričanci, 1842 – Budapest, 1929) zenepedagógus, zongoraművész és zeneszerző munkássága kapcsolja össze a nekcei vidéket Magyarországgal. Zenei iskolázása Feričanciban kezdődött, nekcsétől nem messze, majd 1858-ban édesanyjával Budapestre költözött, itt fejezte be a gimnáziumot. A zongorázás, a harmonizálás és komponálás terén magántanárok segítették fejlődését. Közülük kitűnik a híres magyar professzor, Mosonyi Mihály (1815–1870), aki egykoron, 1835 és 1842 között zenei direktorként tevékenykedett Pejacsevich Péter grófnál (1804–1887) az Eszék melletti rétfalai kastélyában. Mihalovich Ödön külföldön folytatta tanulmányait, majd a Budapesti Zeneakadémia vezető professzora lett. Zongoraművészként és karmesterként saját műveit adta elő. Életműve, sajnálatosan, Horvátországban többnyire ismeretlen.

A következő említésre méltó zenei közvetítő Teodora (Dóra) Pejacsevich grófnő, férjezett nevén von Lumbe (Budapest, 1885 – München, 1923). Teodor Pejacsevich lánya már gyerekkorában kitűnt zenei tehetségével. Magántanároknál tanult,

Nekcsén a nyári hónapokban zenei oktatásáról a magyar orgonista, Noszeda Károly (1863–1944) gondoskodott, aki később a Budapesti Opera karmestere és igazgatója lett. Dóra virtuóz módon játszott zongorán és hegedűn, tudását ismert mestereknél gyarapította Zágrábban, Drezdában és Münchenben. Sokat utazott, több nagy európai városban hosszasan is időzött, így Budapesten, Münchenben, Prágában és Bécsben. A kezdeti kisebb zongoradarabok komponálása után nagyobb lélegzetű darabokat írt. Közel hatvan művével az első modern horvát női zeneszerzőként tartjuk számon. A gazdag életmű rendre visszatér a vokális miniatúrákhoz, ezek ismert írók műveihez készültek. A magyar gyökerekkel rendelkező Wickenburg-Almásy Wilhelmina grófnő (1845–1890) munkáit fontos kiemelni. Pejacsevich Dóra életútján jelentős szerepet játszott a magyar származású hegedűművész és zene-pedagógus Geyer Stefi (Budapest, 1888 – Zürich, 1956), akit szintén kora virtuózai közé sorolnak. Gyerekkorától zenei körökben mozgott, jól ismert élénk levelezése Bartók Bélával, aki első hegedűkoncertjét neki ajánlotta. Pejacsevich grófnő is nagy kedvelője volt Geyer Stefi előadásmódjának, aki több, hegedűre írt darabját adta elő.

Pejacsevich Dóra ma a horvát zene egyik legismertebb alakjának számít a világon. Nevét két iskola viseli Nekcsén, valamint egy tamburaegyület, a városban pedig minden évben sokrétű programsorozatot rendeznek az emlékére.

A Pejacsevich család képzőművészeti hagyatéka mint a horvát és magyar kultúra összekötő láncszeme

A család képzőművészeti hagyatékát a rétfalvai, podgoracsi, nekcei és verőcei kastélyból származó műtárgyak adják. A megőrzött képek, szobrok és grafikák nagy részét bemutató kiállítás arra hívta fel a figyelmet, hogy örökségüknek ezt a részét is a horvát–magyar kulturális kapcsolatok tükrében kell értékelni. Leginkább a nekcei ág képzőművészeti hagyatéka kutatott. A gyűjtemény keletkezése a soproni tartózkodás idejére – a XVIII. és a XIX. század fordulójára – esik, miután a művek fokozatosan átkerültek a nekcei családi kastélyba, amelynek felújítási és átalakítási munkálatai a soproni művész, Stornó Ferenc nevéhez kötődnek.

A soproni *A Pejacsevich család képzőművészeti hagyatéka* című kiállítással a művek egy része visszatért abba a városba, ahonnan egykoron utazásukat megkezdték. A kiállítást az Eszéki Képzőművészeti és a Soproni Múzeum közösen szervezte, a kiállítás megnyitója 2016 novemberében volt. Ez jelentette a csúcspontját a számos várost érintő vendégszereplésnek. Az eszéki közönség után az érdeklődők megnézhatték Zágrábban, Nekcsén, Verőcén, Vukovárott, Pozsegában, Djakovárott és Dubrovnikban is. A kiállítás egy részét, másolatok formájában a rumai Helytörténeti múzeum is kiállította. A katalógus két szerzője, Jasminka Najcer Sabljak és Silvija Lučevnjak írási mellett több szakember elemzése is megjelent. A tanulmányok a család horvátországi és magyarországi történetét mutatják be.

Külön említést érdemel a Nekcséhez közeli podgoracsi Pejacsevich-gyűjtemény. Ez a birtok a család ruma-rétfalvai ágához tartozott, a XIX. század második felében gróf Pejacsevich Pál (1813–1907) és felesége, Hildenprand von Prandau Alvina grófnő (1830–1882) a tulajdonosa. Abból a célból, hogy a viszonylag szerény mé-

retű podgoracsi kastélyt az akkori nemesi kúriák arányaihoz közelítsék, a kor egyik leghíresebb historikus építészét, a budapesti Hauszmann Alajost bízták meg a felújítási, átalakítási tervek elkészítésével.

Ebben az épületben állítottak ki közel kilencven alkotást, közöttük több kiemelkedő közép-európai művész munkáját. A Pejacsevich család olyan művészek alkotásait is előszeretettel megvásárolta, akik közép-európai képzőművészeti körökben mozogtak, de műveiket részben vagy egészében Magyarországon készítették el. Közülük különösen fontosak a XIX. század ismert festőinek, például Friedrich Johann Gottlieb Lieder, Carl Rahl, Than Mór, Josef Hoffmann, Lotz Károly, Györgyi Alajos munkái. A szakemberek szerint ez a XIX. századi Közép-Kelet-Európa egyik legjelentősebb, tervszerűen gyarapított magángyűjteménye.

A Nekcse–Szlatina–Szentlőrinc vasútvonal

2013-ban a három város *A császári vasúttól a fenntartható turizmus fejlesztése Szentlőrinc–Slatina–Našice* elnevezésű európai projektben volt partner. A projekt arra épül, hogy mindhárom település közel fekszik a Drávához, és szorosak a történelmi kapcsolataik. A cél új kultúrurisztikai programok fejlesztése és a történelmi hagyományok ápolása volt. 1895 és 1918 között a településeket vasútvonal kötötte össze a Dráván átívelő hídon: ez lendítette fel a térség lakosságának kapcsolatát és a régió gazdaságát. A budapesti székhelyű Szentlőrinc–Slatina–Našice Részvénytársaságot 1884-ben alapították. Pejacsevich László és Teodor nekcei grófok mellett a legnagyobb befolyással Draskovich János gróf (1878–1963) bírt, akinek Sellyén kastélya, a Dráva mentén számos uradalma volt. A vasútvonal megépítésével az itt megtermelt áru gyorsan eljuthatott Budapestre. A vasútvonal – a Magyar Állami Vasúttársaság tulajdonaként – 1895-ben kezdte meg működését. A szakaszon tíz hidat és tizenkét vasútállomást építettek. A Dráva feletti, 360 méter hosszú vasúti híd a határ két oldalán Stara Zalátát és Čadavicát kötötte össze. 1918-ig – a vasúti forgalom mellett – ezen bonyolódott a helyi lakosság gyalogos forgalma is. Később a hídra őrbódékat helyeztek határőrökkel, és megtiltották a szabad áthaladást. A hidat a balkáni területekről a Balaton irányába visszahúzódó német hadsereg robbantotta fel 1945-ben.

A XIX. és a XX. század fordulóján a legnagyobb magyarországi vállalat a Magyar Állami Vasúttársaság. A cég jelentős szerepet játszik a gazdaság fellendítésében, de más téren, például az oktatás területén is fontos kezdeményező: Horvátországban és Szlavóniában iskolákat alapít. Ezeken a helyeken magyarul folyik az oktatás, a horvátot kötelező tárgyként oktatják. A vállalat főként a magyar anyanyelvű vasúti dolgozók gyermekei számára létesít iskolákat. 1894-ben ilyen intézményt nyitottak meg Nekcse előfalujában, Markovec Našičkiban, a vasútállomás közelében, az iskola az I. világháború végéig működött.

Az alábbi táblázat azt szemlélteti, hogyan hatott a vasútvonal és a magyarországi gazdasági kapcsolatrendszer a Nekcse környéki magyar lakosság növekedésére. (A XIX. század végi népszámlálási adatokat a nekcei helytörténeti múzeum szolgáltatta.)

GODINA POPISA Az összeírás éve	STANOVNIŠTVO (ukupno) Teljes lakosság	Mađari Magyarok
1880	24.220	1.876
1900	33.487	4.146

A magyar lakosok aránya nem kiemelkedő, de számuk egy évtized alatt megduplázódik. Az I. világháború vége, az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése új politikai és gazdasági helyzetet teremtett, ekkor sok magyar elhagyta vidéket.

Mavro Spitzer munkássága

Történelme során a nekcei vidék szorosan kötődött a magyar kultúrához. A legjelentősebb művelődésszervezők közé tartozik Mavro Špitzer (Našice, 1862 – Zágráb, 1936) publicista, lexikoníró, fordító és eszperantista. Spitzer zsidó családban született, később tért át a katolikus hitre. Az általános iskolát szülővárosában végezte, majd az eszéki gimnáziumban folytatta tanulmányait, itt kezdett el foglalkozni az irodalommal. 1881 és 1883 között a bécsi egyetemen klasszika-filológiát és szlavisztikát hallgatott. Az egyetemi évek után katonaként tisztséget vállal a budapesti Honvédelmi Minisztériumban, karrierjét Belgrádban folytatja. Nyugdíjazása után Zágrábban élt. Budapesti évei alatt szerzett hírnevet lexikográfusként, fordítóként és szöveggyűjtemények szerkesztőjeként. Horvátországban az eszperantó mozgalom elindítóját tisztelik személyében. 1909-ben alapítja meg a Horvát Eszperantó Társaságot, és kiadja az első eszperantó nyelvkönyvet. A hazai folyóiratokban számos eszperantó nyelven írt cikket publikált, előadásokat tartott Horvátország-szerte, és eszperantó szakköröket vezetett Zágrábban.

A horvát-magyar kulturális kapcsolatok terén végzett korai munkásságából az 1893-ban megjelent a *Magyar-horvát és horvát-magyar szótár általános használatra* című kötetet kell kiemelni. A Budapesten nyomtatott mű impresszumában már magyarosított neve olvasható: Spicer Mór. Négy évvel korábban megjelent egy két nyelvű szótár, de ez tartalmában és jelentőségében nem mérhető Spitzer művéhez. 1893-ban a *Književna Smotra (Irodalmi Válogatás)* című folyóiratban Spitzer munkáját véleményezi az ismert horvát pedagógus, író és lexikográfus, Ivan Filipović (1823–1895), aki kiemeli, hogy a szótárszerző a horvát nyelv és irodalom kiváló ismerője, műve messzemenően megfelel a kor igényeinek. Filipović minden érdeklődőnek, használónak melegen ajánlotta a szótárat, különösen a horvátországi magyar tisztviselőknek és a vasútállomások magyar dolgozóinak.

Spitzer tovább folytatta a szótárírást. Dolgozott a katonai szótáron, amelynél még Theodor Thót, Dragutin Schweitzer és Šandor Pandič is szerzők voltak. Mindhárman a Honvédelmi Minisztérium munkatársai, de a szótár fő szerzője Spitzer. 1900-ban a magyar-horvát, 1903-ban a horvát-magyar rész jelent meg. A Budapesten nyomtatott köteteket a szakemberek lexikográfia szempontból magas színvonalúnak ítélték. Spitzer a horvát-magyar kulturális kapcsolatokat tovább mélyítette

a horvát líra magyar fordításával. Ezek budapesti újságokban és folyóiratokban jelentek meg: *Budapesti Hírlap*, *Budapester Tagblatt*, *Die Donauländer*, *Pester Lloyd*, *Tisučljeta Ugarska*, *Vasárnap Újság*. Magyarról horvátra Kóbor Tamás *Marianna* című regényét fordította, amely részekben jelent meg 1905-ben.

Mavro Spitzer kitűnően tudott horvátul, magyarul, németül és eszperantó nyelven, így gazdag és szerteágazó irodalmi és nyelvészti munkásságával jelentősen gazdagította Közép-Európa kultúráját. Szótáraival pedig beírta nevét a magyar és a horvát szótártörténetbe.

Kontra Ferenc

Horvátország magyar irodalma

Az ország az, amely aktuális földrajzi kategóriaként a megértést, a definiálást szolgálja. Egyúttal „pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára. A térnek is megvan a maga történelme, s idő és tér e fatális kereszteződésének tényét képtelenség volna tagadni”¹ – írja Michael Foucault.

E tanulmány fő kérdése, hogy az egyes szerzők miként kötődtek a térséghez, és az itt született, illetve ide kötődő alkotásoknak milyen szerepük volt a magyar irodalomban a kezdetektől napjainkig. A cím – *Horvátország magyar irodalma*² – meghatározás is egyúttal: behatárolja, hogy melyik térséghez kötődő irodalommal foglalkozik, és mint látni fogjuk, még az sem kizáró ok, ha valaki nem is horvátul és nem is magyarul írta meg élete fő műveit.

A hagyományos irodalomtörténeti gondolkodásra eddig leginkább az volt jellemző, hogy az írókat besorolta születésük helye vagy éppen a nyelv szerint, amelyen műveiket írták. A mai innovatív hozzáállás szerint minden eset más, minden egyes alkotó életművét külön kell szemügyre venni, és természetes jelenség az is, hogy több ország, több nyelv irodalomtörténetébe is bekerülhetnek ugyanazok a szerzők, esetleg ugyanazok a művek, kitérve ezzel a kapukat az új nézőpontok előtt. A mai irodalomtörténészek már szuverén módon helyezik el egy széles kulturális hálón az életműveket, amelyek szerteágazó kötődéseik révén a világirodalom máig ható eszméjének egybetartozását erősítik.

Egy regresszív típusú irodalomtörténet azt próbálja igazolni, hogy kiket hagyjon ki, egy progresszív látókörű pedig kiterjeszteni igyekszik látókörét egy széles horizontra, miként Hans-Georg Gadamer fogalmaz: „Horizont – ez egy mindannyiunk számára ismert élő tapasztalatot hív elő. A tekintet a végtelen messzeségre irányul, és ez a végtelen, bárhogy igyekezzünk is, visszahúzódik előlünk, és bármely gyorsan haladjunk is előre, mindig csak további új horizontok nyílnak meg előttünk. A világ ilyen értelemben mint egy hatalmas tér jelenik meg számunkra, melyben benne vagyunk és a magunk szerény tájékozódási pontjait keressük.”³

A tárgyalt témakört három horvátországi térség köré csoportosítottam:

1. A tenger mellékhez kötődő magyar irodalom.

Laskói Demeter verses imáját 1433-ban írta, az *Ómagyar Mária-siralom* utáni legrégebbi verses nyelvemlékünk Šibenikben került elő. A kortárs magyar irodalom jelentős szerzője volt Holti Mária, aki Brelán élt. A ma is alkotó művészek közül pedig fiúmei Viola Éva költőnk munkássága érdemel figyelmet.

¹ FOUCAULT, Michel: *Eltérő terek*. Ford. SUTYÁK Tibor = *Uő: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerk. SUTYÁK Tibor, ford. ANGYALOSY Gergely et al., Debrecen, Latin Betűk, 2000, 147.

² *Horvátország magyar irodalma. A kezdetektől napjainkig*. Szerk., előszó KONTRA Ferenc, Eszék, HunCro, 2011

³ GADAMER, Hans-Georg: *A nyelvek sokfélesége és a világ megértése*. Ford. EGYEDI András = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény*. Szerk. BÓKAY Antal et al., Bp., Osiris, 2002, 195.

2. Zágrábhoz mint kulturális központhoz köthető magyar irodalom.

Fejtő Ferenc a gyermekkorát töltötte Zágrábban, amiről részletesen ír az *Érzelmes utazás* című művében. Sinkó Ervint fő művei Zágrábhoz kötik: *Optimisták* című regénye előbb jelent meg horvát nyelven, mint magyarul. Itt kezdte pályáját Tarczay Gizella.

3. A Drávaszög irodalma.

A hercegszőlősi Kákonyi Péter elbeszélő költészete a magyar barokk egyik legkiválóbb képviselője. Neumayer Újlaki Kornél Dezső különös hangulatú novelláival hívta fel magára a figyelmet, a századfordulón *A Karassó mellől* című kötetét előbb Pécssett, majd Budapesten adták ki. Schneider Baranyai Júlia *Vízbe vesző nyomokon* című könyve három kiadást is megért. Ma Vörösmarton él a horvátországi magyar irodalom fiatal költője, Heic Beáta.

Fiume, a hálátlan szerető

Megkerülhetetlen az irodalmi kapcsolatok említése, ma már végképp „korszerűtlen” lenne úgy beszélni a magyar irodalomról, mintha az önmagában lebegne a térség felett. Említsünk a párhuzamok erősítésére egy közeli példát: 2009-ben jelent meg a pécsi *Jelenkornál* magyarul a *Város az Adrián* címmel a mai horvát irodalom nagy Fiume-regénye. Nedjeljko Fabrio elsősorban ezért a művéért kapta meg Budapesten 1993-ban a Bethlen Gábor-díjat. Több nemzedék életén keresztül mutatja be a város elmúlt két évszázadát. Szereplői között találunk olaszokat, horvátokat és magyarokat is. Ebben a regényben jelenik meg a kikötőváros sajátos, többkultúrájú világa, közép-európai szellemisége.

Maga a város, Fiume, külön fejezet is lehetne közös európai irodalomtörténetünkben nyelvi tarkasága miatt. Tanulságos megfigyeléseket tesz Kánya Emília író, a Monarchia első női lapszerkesztője, aki Pesten született 1828-ban, és 1905-ben hunyt el Fiumében. 1884-ben kerül Fiumébe, idősebbik lányát követve, akit tanárnőnek neveztek ki az egyik ottani gimnáziumba. legismertebb regénye, a *Réges-régi időkről* egyik fejezete foglalkozik fiumei tartózkodásának részleteivel, tárgyilagosan ír a kor városáról magyar szemmel: „A külviszonyok éppenséggel nem kedvezőek itt nekünk, magyaroknak. Ennek az úgynevezett országgyöngyének rémítő drága a foglalatlja. Milliókat ölt a városba és a kikötőbe az állam, de szeretetét, igaz ragaszkodását az idevaló lakosságnak nem tudta magának lekötöni. És valamint a családi élet legfőbb életképessége a családtagok egymáshoz való szeretetében rejlik, olyan nélkülözhetetlen fluidum ez az állam életében is. Bennünket itt megfigyelő, hideg, szeretet nélküli szemmel néznek, mi még most is idegenek vagyunk itt, akiből hasznot húznak, de egy csepp szeretetet sem adnak. Ez teszi bizonytalanná, félszeggé a mi embereink működését is, nem olvadunk össze egy nemes célért, egy magas eszméért, gyanakvó szemmel nézzük egymás lépteit, és mert nem tudunk szeretni, nem tudunk bízni és hinni sem. És ez a hideg szellő átjárja a társadalmi életet is. A tisztviselők csak a maguk emelkedése iránt vannak érdekeltekkel, felfelé azon a lajtorján és onnan milyen jólesik letekinteni a kisebbekre, a kevesebb ügyes-

séggel és szerencsével bíró tömegre. Csak olyan átutazó postaállomásnak tekintik ezek is ezt a Fiumét, ahonnan aztán könnyebben lehet emelkedni, hivalkodni, panaszkodni.”⁴

Jókai Mór *Egy játékos, aki nyer* című regénye Fiumében játszódik, itt fordították olaszra, és az író elnyerte a város díszpolgára kitüntető címet. Cholnoky Viktor a *Trivulzió szeme* és Molnár Ferenc a *Vasúti kaland* című novellájának is ez a színtere. De megfordult itt Kosztolányi Dezső Esti Kornélja is. Fiume fölött, a Javorje hegyei között bonyolódik Tormay Cécile *Emberek a kövek között* című lélektani regénye. Ödön von Horváth 1909. december 9-én született Fiume horvát negyedében. Ugyanitt született Csíkszentmihályi Mihály író, műfordító is 1934. szeptember 29-én, amikor a város Olaszországhoz tartozott.

Munk Artúr a Fiume és New York között közlekedő hatalmas óceánjáró hajón, a Carpathián teljesített szolgálatot, amely elsőként sietett a Titanic-tragédia színhegyére, hogy megmentse az utasokat. Naplójában örökítette meg az eseményt és a Fiumében töltött éveit.

Zrínyi, a sors katonája

Zrínyi Miklós elsősorban katonának tartotta magát, és csak mellékesen költőnek. Ennek ellenére a XVII. századi magyar barokk irodalom legkiemelkedőbb alakja: írói-költői munkássága a legnemesebb értelemben vett nemzetszolgálat. Kora ifjúkorától fogva írt verseket. Költeményei nagy részét húsz és huszonöt éves kora között vetette papírra, később lekötötte a politika és a hadvezetés. A katona-költő Zrínyi ifjan őszinte lírai hangú szerelmes verseket írt a Violának nevezett Draskovich Eusebiához, későbbi hitveséhez.

1650-ben elhunyt felesége emlékét az *Adriai tengernek Syrenája* című kötetében örökítette meg 1651-ben, amelyet öccse, Péter fordított horvátra. A cím allegorikus: a barokk költészetben a szirén a költőt testesíti meg, az Adria pedig a Zrínyi-család fennhatósága alatti tenger melléki területeket. A Zrínyi fivérek törökellenes csaták hőseiként szerepelnek, és Európa védőiként emlegetik őket. Az *Adriai tengernek Syrenája* kéziratának érdekessége, hogy a költő margóra írta a mottót, ami egész életét végigkísérte: *Sors bona nihil aliud*. Az első magyar kiadást maga a költő tervezte, a vitorlán a *Sors bona nihil aliud* látható. Akkoriban a szerzőséget nem vették szigorúan, az eposzt öccse, Péter fordította horvátra, és a saját neve alatt jelentette meg Velencében.

A latin jelmondat a költő portréját is körülveszi. Főművén, a XV énekből álló *Szigeti veszedelem* című hősi eposzon 1645-től dolgozott Zrínyi Miklós, nagy részét 1647–48 telén vetette papírra. Ebben dédapjának, Szigetvárvértanú védőjének állított emléket. Alapeszméje e költeménynek is az, ami egész életének: a magyarok erkölcsi erejének megőrzése, másrészt összetartásra, az ország felszabadítására, a

⁴ KÁNYA Emília: *Réges-régi időkről. Egy XIX. századi írónő emlékiratai*. Szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1998, 74.

török hatalmának megtörése buzdít. Ősével éppen azt példázza, hogy aránylag csekély anyagi erőt is milyen nagyra emelheti a rendkívüli erkölcsi erő. A nemzeti célat és a keresztényi felfogás egyesítésével a magyar nemzet történeti hivatását hirdeti. Mintái főleg Vergilius, Tasso és Marino eposzai voltak, de a négyes rimelésű tizenkettes sorokat magyar históriás énekekből és horvát szóbeli hősi epikából merítette.

Janus Pannonius, a kétarcú költő

50 A neves humanista a legtöbbször idézett források szerint a Čazma melletti Česmicén jött a világra, ezért a horvátok még Ivan Česmickinek, a magyarok pedig Csezmicei Jánosnak is nevezik. Az újabb források Szerémséget jelölik meg szűkebb hazájának, szülőfalujának pedig a szlavóniai Kesincét tüntetik fel, amit a költő mintha maga is alátámasztana egyik verssorával, amikor arról tudósít, hogy ott töltötte gyermekkorát, ahol a „sebes, mély Dráva beleömlik a Dunába”. Vegyes házasságban született, horvát apját korán elvesztette, úgyhogy nevelése anyjára, Garázda Borbálára nehezedett, illetve később nagybátyja, Vitéz János váradi püspök gondoskodott róla, aki látva nem mindennapi tehetségét, felkarolta, a legjobb itáliai egyetemekre küldte azzal a szándékkal, hogy udvari embert farag belőle. A fiatal ember Itáliában az ókori kultúrát szívta magába, a latin mellett görögül is megtanult. Költői tehetsége bámulatos gyorsasággal bontakozott ki, majdhogynem gyermekfővel alkotta verseit.

Nagybátyja révén maga is belekeveredett a Mátyás király elleni összeesküvésbe, és menekülés közben a Zágráb melletti Medvevárban érte utol a halál, harmincnégy éves korában. 1991-ben a pécsi székesegyház altemplomában, a Kárpáti Gábor régész által végzett ásatáson, szurkos koporsó nyomai között, II. Pál pápa bulájával együtt találták meg azt a csontvázat, amelyről joggal hihető, hogy Janus Pannonius holttestének maradványa.

Fejtő Ferenc, a gyermekkor vándora

Fejtő Ferenc író, filozófus méltán szerepel a magyar, a horvát és a francia irodalomtörténetekben is. *Érzelmes utazás* című önéletrajzi művében írja: „Nekem itt fekszik anyám a Mirogojban, te őrzöd a 'nyugalom kertjében', s itt voltam gyerek is. Véletlenség csupán, hogy nem itt születtem. Hivatalos szülőhelyem mintha csak a te külvárosod lenne. Az volt a hétköznapi, az iskola, a betegség, az unalom, te voltál mindig a jutalom, az ünnep, az öröm, az ajándék. Az volt az idegenség, a kitagadottság, az anyátlanság, a tél, te voltál ópapa, ómama, füge, játék és nyár”⁵, hiszen a nyarakat még felnőtt korában is az Adrián töltötte. Mivel gyermekkorában gyakran járt rokonlátogatásban Zágráiban, a gyermek Fejtőn szeretettel csüngő, több-

⁵ FEJTŐ Ferenc: *Érzelmes utazás*. Bp., Kossuth, 2008, 26.

nemzetiségű család fontos szerepet játszott jellemének kialakulásában. Mint ahogy maga is mondja: „Zwei Seelen wohnen ach! in meinen Busen”, mondhatnám a német költővel, de talán több lélek is lélegzik ott, mint kettő. Gyerekkorom óta babonának tartom azt a felfogást, hogy az embernek mindenáron egyetlen identitásra kelljen szorítkoznia”. 1935-ben József Attilával és Ignótus Pállal megalapította a *Szép Szó* című irodalmi folyóiratot. „Fejtő érzelmes utazása Zágrábba többek közt a családi mítosz kibetűzése, melyet Fejtő egy filológus alaposságával és megilletődött gyöngédségével végez el, leereszkedés a múlt tengerfenekére, de ugyanakkor kalandozás a jelenben egy francia flaneur finom érzékenységével és megalapozott szociológiai és történelmi tudásával. A család filológusa a szavai fürdésék, kirándulások és sörözések édes és termékeny semmittevés közben kitűnően beválik, mint az idegen környezet ügyes, okos és diplomatikus riportere. A sok semmittevés közben mintegy fél kézzel szabályszerű francia enquete-et csinál a horvát társadalmi és irodalmi viszonyokról”⁶ – írja Hevesi András.

Békássy Ferenc, a sorsfaktor mártírja

Előttünk van egy előkelő dunántúli nemesi család sarja, aki a nyarakat az Adrián tölti, közben Angliában jár középiskolába, anyanyelvi szinten beszélt és írt angolul, a cambridgei egyetem elitkollégiumában végzi felsőfokú tanulmányait, s eközben egyszerre kerül baráti kapcsolatba John Maynard Keynes-szel és Virginia Woolffal, valamint David Garrett-tel. Tagja lesz az Apostolok alkotóközösségnek. Verseket, naplót, cikkeket s leveleket ír magyarul és angolul. Reményteljes jövő előtt áll... S ekkor kitör az I. világháború, és Békássy (mielőtt internálnák, mint ellenséges hatalom állampolgárát) barátja kölcsönpénze segítségével hazaszökik, és önként jelentkezik katonának. Az is kérdés, hogy nem ő akart-e épp az orosz frontra menni? Mindenesetre, sikerül a legveszélyesebb helyre kerülnie: a huszárokhoz, a lovas kozákok és az orosz gyalogság elleni harcra. 1915 nyarán itt esik el egy lovassági rajtaütés során, a frontra érkezésének másnapján.

A II. világháborúból bori noteszünk, az I-ből pedig dobbronuci noteszünk maradt fenn. Mindkét költőt a zsebében talált verseik alapján azonosították. Babits a Nyugatban írott nekrológiájában azt mondja, hogy Békássy Ferenc az első világhírű magyar írónk lehetett volna. Elismeréssel írt róla Kosztolányi, Tóth Árpád, Schöpflin, Márai Sándor és Hamvas Béla is. Czeizel Endre *Sors és tehetség* című könyvében megállapítja: „A sorsfaktor megakadályozta, hogy Békássy Ferenc érvényesítse kivételes költői talentumát. Neki igazi esélye lehetett volna arra is, hogy a világszínvonalú magyar költészet képviselőjeként elfoglalja méltó helyét a világirodalomban. A Békássy-jelenséget tekintsük mementónak, a fiatal életek és potenciális géniuszok védelme érdekében, hiszen a tehetség- és talentummentés egybeesik az életmentéssel is.”⁷

⁶ HEVESI András: *Érzelmes utazás = Nyugat*, 1936, 6. sz., 472.

⁷ CZEIZEL Endre: *Sors és tehetség*. Bp., Urbis, 2004, 125.

Adriatica című, 1913-ban angol nyelven írott verseskötetét a világhírű író, Virginia Woolf adta ki 1925-ben a londoni Hogarth Press kiadónál. A címadó hosszúvers azért is arathatott jelentős sikert angol irodalmi körökben, mert Byron *Childe Haroldjának* és Homérosz *Odüsszeiájának* koncepcióját ülteti át a modern költészet formanyelvére. Tartalmában pedig ugyanannak a földrajzi térségnek a mitikus világát eleveníti fel, csakhogy itt már nincsenek földöntúli lények. Az Adria szigetvilágának ókorból ismert emblematikus helyei viszont sorra megjelennek.

Sinkó Ervin, a hontalanság írója

Sinkó Ervin író, költő, esszéíró, irodalomtörténész, a magyar szellemi élet európai jelentőségű egyénisége. A II. világháború leelején Zágrábban megismerkedett Krležával, majd az üldözések elől Szarajevóban, Drvarban és Splitben húzódott meg. A háború után Zágrábban telepedett le, a horvát állami könyvkiadóban, a Krleža vezette Lexikográfiai Intézetben dolgozott.

A horvát irodalom is a saját szerzői között tartja számon Sinkó Ervint, mivel horvátul is írt és publikált esszéket⁸ és novellákat⁹. Zágrábban jelent meg először 1954-ben az *Optimisták* és 1955-ben ugyanitt először a sztálini korszak nyomasztó szellemrajza, az *Egy regény regénye*, amely a moszkvai naplójegyzetei alapján született. Később több nyelven, számos kiadásban megjelent. A *Nehéz honfoglalás* 1971-ben zúzdába került, majd a cenzúra után *Honfoglalás előtt* címmel adták ki 1976-ban. Ezeknek a könyveknek a magyar változatát Bosnyák István horvátországi magyar író rendezte sajtó alá, s nagy a hozzájárulása a Sinkó-irodalomhoz is: több könyvet írt Sinkó Ervin munkásságáról.¹⁰

Sztárai Mihály, a reformátor

A drávaszög irodalmát azokkal illik kezdeni, akik elsők voltak valamiben. Sztárai Mihály azzal írta be a nevét a magyar irodalomtörténetbe, hogy ő írta az első magyar nyelvű drámát, amelyet maga rendezett, és ő adatta elő a diákjaival Laskón, ahol tanított. A hitvitázó párbeszéd a későbbi vígjátékok fordulataival gúnyolták ki a vallási ellenfeleket.¹¹

Sárospatakon kezdte és a padovai egyetemen fejezte be tanulmányait. 1524 körül Palóczy Antal udvari papja lett Sárospatakon, akivel együtt részt vett a mohácsi

⁸ SINKÓ Ervin: *Falanga Antikrista i drugi komentari*. Zagreb, Zora, 1957

⁹ SINKÓ Ervin: *Pripovijetke*. Zagreb, Zora, 1950

¹⁰ BOSNYÁK István: *Vázlatok egy portréhoz. Sinkó-variációk '63-73*. Újvidék, Forum, 1975; Uő: *Ember a forradalomban, ember a soron kívül*. Újvidék, Forum, 1977; Uő: *Sinkó Ervin a horvát irodalomban. Bibliográfiai tájékoztató 1945-1959*. Újvidék, Forum, 1979; Uő: *Sinkóék. Sinkó Ervin és Rothbart Irma életútja, hang-, szín- és tévéjátékban elbeszélve*. Újvidék, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, 1995

¹¹ Sztárai Mihály legismertebb drámája a *Cormoedia lepidissima de sacerdotio*. Az igaz papsagnac tikere. Krakkó, 1550.

csatában is. 1544 tavaszától Laskón működött, „a reformáció kezdeti korszakában a papi és a tanári feladatkörök nem különültek el olyan élesen”¹², és hét év alatt folytonos küzdelemmel, sőt élete gyakori veszélyeztetésével Baranyában és Szlavóniában százhusz protestáns egyházat alapított. Nemcsak tüzes prédikátor volt, hanem korának kiváló szerzője, aki mindhárom szépirodalmi műfajban maradandót alkotott. Bornemisza Péter szerint „noha értelmes és tudós ember, és sokat épített... de ötet is meg bírja néha az harag, néha a bor is”.¹³ Szlavóniai győztes reformátori tevékenységét egy horvát versike őrzi, amely magyar fordításban így hangzik: „Teknő alatt pap vagon, három asszony ül azon.”

Ács Gedeon, az emigráns naplóíró

53

Gyermekkorát Laskón töltötte, ahol apja az ottani gyülekezet tiszteletese volt. Innen indult apja kívánságára Kecskemétre és Debrecenbe teológiát tanulni. Apja halála után ő lett Laskó tiszteletese, itt érte a negyvennyolcas szabadságharc, amelynek lelkes hívévé vált, a bukás után pedig követte Kossuthot a törökországi emigrációba, udvari lelkész lett, kapitányi ranggal. Innen az Egyesült Államokba hajózott, ahol megalakította az első magyar vegyes egyházközségeket, melynek lelkészeként tevékenykedett.¹⁴ Miután nyája szétszéledt, elhagyta a papi pályát, 1853-ban beállt kétkezi munkásnak az egyik New York-i vasgyárba. „Erőltetem magamat – írja magába mélyedve –, hogy lefekvéskor szomorú gondolatok ne háborgassanak. A fortély azonban ritkán sikerül, mert mihelyt gyertyámat eloltom, otthoni rokonaim jutnak eszembe, s hunyjam bár le a szememet, öcsém, húgom, rokonaim képe lebeg az előtt. Ritkán írnak, s én ezer bajt elképzelek, mely miatt nem akarnak, nem mernek írni, vagy nem is szabad írniok.”¹⁵ Később egy fényképészeti műteremben segédkezett, innen maradt fenn egyetlen ifjúkori portréja. 1856-tól kezdve Bostonban kezdi jegyzetelni megfigyeléseit, amelyek később hatalmas naplófolyammá szélesedtek.¹⁶ A bostoni Athenaeum könyvtárban magyar vonatkozású publikációk és kéziratok után kutat, ezekből néhányat Budapesten meg is jelentet, ami nagy feltűnést kelt. Bostonban ismeri meg Ralph Waldo Emerson esszéit, amelyek naplóírására is hatnak. Tizenegy évi emigrációjának karrierjét a „classica philologia docenseként” végezte Chicagóban¹⁷. Az Egyesült Államokból Budapestre érkezik 1862-ben, az amnesztia első hullámával, itt nagy lelkesedéssel nézi végig honfitársának, a drávaszögi Balogh Istvánnak a *Karađorđe*-drámáját. Laskón sajnos Dányi Gábor

¹² LATZKOVITS Miklós: *Mikor és miért írta Sztárai Az igaz papságnak tikorét? = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2000, 3–4. sz., 347–391.

¹³ A forrás megjelölése nélkül idézi BORI Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 29.

¹⁴ *Encyclopedia of New Jersey*. Ed. LURIE, Maxine N., MAPPEN, Marc, New Jersey, Rutgers University Press, 2004, 395.

¹⁵ ÁCS Gedeon: *Mihelyt gyertyámat eloltom... Bostoni jegyzetek 1856–1863*. Válogatta, előszó, jegyzetek BOGÁTI Péter, Bp., Gondolat, 1989, 241.

¹⁶ ÁCS Tivadar: *Kossuth papja: Ács Gedeon*. Vác, Kapisztrán Nyomda, 1940, 47.

¹⁷ KONTRA János: *Kossuth Lajos papja = Magyar Egyház*, Duquesne (USA), 1927, 8. sz., 4–6.

foglalta el a lelkészi állást, a falu színe-java hiába állt Ács Gedeon mellé, végül Csúzán lelt támogatókra. Nem is sejtette, hogy naplóira még az Egyesült Államokban is hivatkozni fognak mint kortörténeti dokumentumra.¹⁸ A naplóírást hazatérése után, Csúzán is folytatta, ahol a gyülekezet lekipásztora lett. Síremléke máig az 1848-as forradalom emlékhelye.

Ács Zsigmond, a magányos fordító

Ács Gedeon öccse volt. Ő fordította magyarra elsőként Shakespeare *Velencei kalmárját* és számos francia művet. 1852 őszén már a nagykőrösi főiskolán a görög nyelvet és irodalmat tanította. Itt három éven keresztül Arany János, Ballagi Mór, Mentovich és Szász Károly társaságában tanított. Nyelvismerete tizennégy élő és holt nyelvre terjedt ki. Végül 1874-ben szülőfalujának egyháza, Laskó hívta meg lekipásztorává. Költeményeket fordított angol, francia és spanyol nyelvből, amelyek Jókai *Délibábjában* (1853) és a *Hölgyfutárban* (1855-58) jelentek meg, műfordításai pedig Arany János *Koszorújában* (1864) és a *Fővárosi Lapokban* jelentek meg. „A távolt megvilágítja, de a munkást homályban hagyja, mint a rakéta tüze: úgy szórta Ács Zsigmond is széjjel az országba a műveltséget terjesztő világosságot, de ő maga sötétben maradt”¹⁹ – írta róla Lukácsy Imre, aki szintén Laskó lelkésze volt.

¹⁸ BUTOSI, John: *The Calvin Synod: Hungarians in the United States = Hidden Histories in the United Church of Christ*. Ed. BROWN ZIKMUND, Barbara, New York, United Church Press, 1984, 251.

¹⁹ LUKÁCSY Imre: *A laskói református egyház története*. Dárda, Arady Ny., 1913, 37.

Toldi Éva

Az Adria és a geokulturális narráció

Egészen bizonyos, hogy minden magyar írónak van valamiféle Horvátországhoz és tengerhez fűződő élménye, amelyet rendre meg is jelenít. Különösen a rendszerváltás óta szembeötlő, hogy ez az élmény gyakran kifejezésre jut nyaranta a lapokban és folyóiratokban. E dolgozat egy szűkebb régiónak, a vajdasági magyar irodalomnak a létmódjával foglalkozik, azzal, milyen szerepet játszott az Adriai-tengernek és a hozzá köthető kulturális tartalmaknak a megjelenése az 1920-as évektől napjainkig.

A vajdasági magyar írók Adria-ábrázolásairól szólva nem lehet megkerülni, hogy legalább röviden ne reflektáljunk a vajdasági magyar irodalom mibenlétére. A mai Vajdaság területén a magyar nyelvű írásbeliség a XIV. századra nyúlik vissza, vajdasági magyar irodalomról mégis csak az I. világháborút követő évektől kezdve beszélhetünk. Kialakulására az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után került sor, amikor a régió egy új államalakulat, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság fennhatósága alá került. Létrejöttét történelmi események determinálták, és jellegére földrajzi keretei is hatással voltak: az új országhatár egyúttal az irodalom térbeli feltételezettségét is jelentette, kijelölte alakulás- és mozgásterét, szükségessé tette intézményrendszerének létrejöttét. Az új térviszonyok nem pusztán keretként szolgáltak a magyar nyelvű irodalom számára, hanem jelentős szerepet játszottak a vajdasági magyar identitáskonstrukció, azon belül pedig egy sajátos irodalmi identitás kialakításában.

Stuart Hall szerint mindenfajta identitás szimbolikus térben és időben helyezkedik el. Mindegyik rendelkezik azzal a jellegzetességgel, amit imaginárius földrajznak nevezhetünk: vannak jellemző „tájai” és „helyei”, de ugyanígy időbeli helyei is – a hagyományokban, amelyek összekötik a múltat és a jelent.¹ Fontos kérdései voltak ezek kialakulásától kezdve a vajdasági magyar irodalomnak is. Amikor történeti keresztmetszetét adjuk a vajdasági magyar irodalomban megjelenő Adria-reprezentációnak, nem a tájleíró hagyományban betöltött szerepe érdekel bennünket. A tengert azon az imaginárius földrajzi térképen helyezzük el, amely jelentős szerepet játszott a vajdasági magyar irodalmi identitás létrejöttében és alakulásában.²

A helyszín keresése – Az identitás keresése

A vajdasági magyar irodalom öneszmélése során a környezet reprezentációjának nagy szerep jut. A centrumától, Budapesttől elzárt íróársadalomnak igazolást kel-

¹ HALL, Stuart: *The Question of Cultural Identity = Modernity. An Introduction to Modern Societies*. Ed. HALL, Stuart, HELL, David Hell et al., Cambridge, UK, Polity Press, 1995, 596–631., 620.

² A dolgozat kereteit meghaladná, ha minden vajdasági magyar író és művét felsorolná, akik megemlítik az Adriát. Csupán arra van lehetősége, hogy a jelen tipologizálás szempontjából a jellegzetes műveket vegye számba.

lett találnia létezésére, meg kellett fogalmaznia helyzetét. A sok vitát kiváltó kérdések között az első helyen állt, hogy mivel kell foglalkoznia az írónak, írhat-e bármiről kedve szerint, vagy vannak specifikus témái, megvalósítandó feladatai.

Szenteleky Kornél, akit a vajdasági magyar irodalom alapítójának tartanak, maga is hosszas tépelődés után jutott el addig, hogy megalkotta Hippolyte Taine nyomán a helyi színek elméletét, amelyben programként tűzte az írók elé a környezetnek és miliójének ábrázolását. Programját azonban ő maga sem tudja megvalósítani, Párizs és Itália fényei és tájai vonzzák, a vidékről való nosztalgikus elvágódás munkál írásaiiban. Szenteleky széles látókörű européer, aki nemcsak a magyar irodalmi és képzőművészeti törekvéseket követi, hanem a délszláv térség művészeti eseményei mellett a francia, a német és olasz kultúrában is jártas, beszél és ír ezeken a nyelveken, és amikor azt állítja, elképzelhetőnek tartja, hogy Bácskát művészeti-szellemi egységként fogjuk fel, tágabb kontextusban gondolkodik. Merészségnak, de nem elképzelhetetlennek tartja Bácskát Tirol, Bretagne vagy Skócia szellemi egységéhez hasonlítani, és a szellemi egységet alkotó térségek között ott látja Dalmáciát is. Gyakorló szerkesztőként különösen helyesnek tartja a helyi színek ábrázolását, az „igazi vajdasági magyar regény” megszületését várja, mert úgy hiszi, csak az lehet igazán értékes alkotás, amely a hely és idő aktuális koordinátáinak keretében ábrázolja az életényeket.³

A két világháború közötti vajdasági magyar irodalom legéletképesebb intézménye a Szenteleky szerkesztette *Kalangya* című folyóirat. Budapestnek mint központnak a megszűnése felgyorsította az írói világok tematikus átrendeződését, lassan a Bácska is meghódítandó területnek számít, bár az első időszakban csupán a paraszti élet általános képleteit sikerül megrajzolni az elbeszélésekben, a hősök legtöbbször nem konkrét térben és időben mozognak, sematikus figurák. Kezdetben, ahogyan a falusi környezetrajz, úgy a tenger említése sem egyedi jellegű. Azonban érdemes kitérni rá, milyen szövegkörnyezetben jelenik meg: ha tengerről esik szó, az olasz tengerpartot ismerjük fel, vagy a görög tengerpart kelt mitológiai allúziókat. Munk Artúr, aki a Fiume–New York vonalon közlekedő Carpathián teljesített hajóorvosi szolgálatot, s részt vett a Titanic mentésében, mini robinzonádot ír egy egzotikus óceáni sziget mindenkit rabul ejtő kék kávéjáról, *Kahwah* című novellája egy furcsa, negatív utópiába sodródó boldogság-szigetnek a leírása.⁴

A sík vidék és a tenger látványának összehasonlítása meglehetősen gyakori gondolat. Friedrich Ratzel, a modern geográfia egyik alapító atyja szerint „töretlen sík-ként olyan tágas pillantást tesz lehetővé, amire egyébként a földön nincs mód. Ugyan egy nagy sík-föld is ugyanolyan tágas körkörös kilátást nyújt, mint a tenger, ám sosem jár azzal a mélyreható benyomással”.⁵ Mint ebből az idézetből kitűnik, az összehasonlításban mindig a síkság marad alul.

³ SZENTELEKY Kornél: *A Bácska mint művészi és szellemi egység = Kalangya*, 1932, 7. sz., 493-494., 493.

⁴ MUNK Artúr: *Kahwah = Kalangya*, 1934, 12. sz., 855-864.

⁵ RATZEL, Friedrich: *Víz a tájban*. Ford. TILLMANN J. A. = *Helikon*, 2010, 1-2. sz., 119-128., 120.

A *Kalangya* prózairódmában a geokulturális narráció szempontjából Adorján András *Kis darab élet* című novellája a legmarkánsabb. A tengert úgy láttatja, ahogyan a romantikus festményeken jelenik meg: végtelen kékségnek, amelyet egy hajó látványa egészít ki, valamint a hullámok fehér habja, amely tarajokban török meg a sziklás parton. A helyszín kétségtelen, a hős „Jugoszláviában ül a tengerparton, magyarul gondolkodik, fürdőruháját egy német üzletben vette, cseh védjegy van benne, órája svájci, s éppen az előbb dobott el egy olasz gyufával meggyújtott angol cigarettát”.⁶ A főhősnek kezdetben imponál a multikulturális környezet, azonban egy idő után elvágódik onnan. A tenger nem mutatja számára egzotikus vagy érdekes arcát, ugyanolyannak látja, mint a hazai tájat: „Lustálkodott a nagy víz, néha egy-két hal ugrált, játszadozott, éppúgy, mint otthon, a Tiszán.”⁷ Többször visszatérő motívuma az üveges tekintet, amellyel a tengert szemléli. „Idegen volt minden. Szomorúan állapította meg magában, hogy nem érti a tengert”⁸ – összegzi a narrátor hősének életérzését.

Újabb írói feladat

A két világháború között a vajdasági magyar írók az univerzális témáktól és a sematikus térábrázolástól eljutnak a vajdasági táj elfogadásához és elbeszéléséhez. És az idegen táj is, a tengerpart, lassan sajátta válik, sok vonatkozásában az ismerős térhez, a síksághoz hasonlít. A II. világháború után azonban az írók újabb, másfajta feladatot kapnak. A helyi színek elméletét egyszer s mindenkorra el kell felejteniük, mert az „egy letűnt, kizsákmányoló osztálytársadalomhoz kötődik”,⁹ az irodalomnak a népuralom szolgálatába kell állnia, „a haladás régi és új harcosaival egy frontban dolgozva, alkotva” építeni „a békeszerető népek bástyáját”.¹⁰ Valójában nem történik más, mint hogy a helyi színek elméletét és követőit burzsoá csökevénynek kiáltják ki, a Vajdaság helyét pedig Jugoszlávia veszi át, jugoszláviai magyar irodalom lesz a hivatalos elnevezés is. Az irodalom legfőbb orgánusaként a két háború között kommunista pártfeladatokat ellátó *Híd* folyóiratot jelölik ki, amelyet továbbra is a párt céljainak rendelnek alá. A feladatok között pedig első helyen a testvériség-egység bemutatása áll.

A kor egyik legismertebb költője, Gál László *Munkás a tengeren* címmel ír verset. Propagandisztikus klisékből építi szövegét. A tengeren mindenki boldog: a víz, a nap, a nyár „boldog csókját dobálja” a nyaraló munkásra, aki a Hazának köszönhetően láthatta meg a tengert. A „gyönyörű tengert” szólítja meg, kérdezve, hogy fürdött-e már benne „proli”. A halak is énekelnek és örülnek. A pincér „röpül” a fehér

⁶ ADORJÁN András: *Kis darab élet = Kalangya*, 1932. 6. sz., 385–388., 383.

⁷ Uo., 383.

⁸ Uo., 384.

⁹ STEINFELD Sándor: *A jugoszláviai magyar írók és a magyar irodalom helyzete, szerepe és feladatai = Híd*, 1947, 11. sz., 832–839.

¹⁰ Uo., 834.

kabátjában, és arról érdeklődik, mit enne a nyaraló „elvtárs” vacsorára, aki nagyúrnak érzi magát, legszívesebben megenné a fél világot.¹¹ A lelkes lírai én hátatelt szívvel lelkendezik, határtalanul boldog. A II. világháború utáni első tenger-vers erőteljesen ideologikus színezetű.

Lévay Endre a nyaralásán készít feljegyzéseket, szövegének mentális térképére konkrét helyszíneket visz fel: „Tizenöt év után először most a Quarnéro-i-öbölben pillantottam meg a tengert, éppen olyan volt, mint ahogy a képzeletemben élt. Az egész mint egyetlen hatalmas kék üveg, ott csillogott az Alpesek alján.”¹² A tenger ábrázolása a lelkes nyaraló tekintetét tükrözi vissza, amelyben színek és fények villóznak, minden mozgásban van, vibrál. Ám még így is tartalmazza mindazokat az elemeket, amelyeket az irodalompolitika elvárt a korabeli szerzőktől: a szegények és gazdagok közti ellentét megszűnése, a népek barátsága a kor szlogenjei közé tartozott, még akkor is, ha nincs okunk kételkedni benne, hogy a nyaraláson valóban így érezhették: „Olyan ez az egész szálló, mint egy családi ház. Több mint száz család lakik itt, szerbek, horvátok, magyarok, makedónok az állami hotel egyetlen családi közösségében. És úgy élünk, ebben a testvéri közösségben, mint a rokonok vagy régi ismerősök. Közös a sétánk, közös a programunk; együtt táncolunk s együtt dalolunk.”¹³

A folyóiratban az 50-es évek végére megszorodnak a naplójegyzetek, az útinaplók, sőt a munkanaplók, ami egyértelműen azt bizonyítja, hogy az írók nagyobb mobilitásra tettek szert, elhagyták a falujukat, és ebben munkavégzésük is segítette őket. Írótalálkozókra, kulturális rendezvényekre jutnak el az ország távoli vidékeire. Érezhetően felerősödött az irodalomban bizonyos terek használata, amiben a tengerpart élen járt a Kvarnerói-öböltől Dubrovnikig.

Az utazás tervszerű tevékenység lett. A festőművész Sáfrány Imre útinaplójának több részlete is megjelenik. Utazásai nem turisztikaiak, célja a jugoszláv kulturális identitással való azonosság kialakítása. Az utazó oly mértékben igyekszik az idegenség megszüntetésére, a Másik megismerésére, hogy a rijekai kikötőben bekebelezi, „falja” a pillanatokot. Az „intenzívebb világérzetet” csodálja, amelyet szerinte ezek a házak a benne lakóknak kölcsönöznek: „Talán megnyugtatóbb az ablak mellé húzni a széket, aztán hirtelen mozdulattal szétrántani a függönyt, kitérni az ablakot, kart, szívet, és egy nagyon nagyot lélegezni. Hiszem, hogy a tengerre néző szobákba nehezebben furakodik be a gond a szekrény, a képrámák és a sóhajok mögé, és a végletek ölelkező összhangja szövi át a kagylók mélyén visszhangzó viharokat éppúgy, mint a nagy ölelkezések megszentelt perceit.”¹⁴ A sík vidéket elhagyó elbeszélő regisztrálja a helyszín különösségét, de nem idegenségét érzékeli, hanem élhetőnek tartja, otthonosan mozog benne.

¹¹ GÁL László: *Munkás a tengeren* = *Híd*, 1947, 7. sz., 573–574.

¹² LÉVAY Endre: *Üzenet a palackban. Naplójegyzetek* = *Híd*, 1947, 9. sz., 705–709., 705.

¹³ Uo., 706.

¹⁴ SÁFRÁNY Imre: *Halat fogott a felhő* = *Híd*, 1958, 2. sz., 127–137., 129.

Az identitás kiterjesztése

Az 1950-es évek végére az alkotók „integrálódnak abba a kontextusba, amely egyrészt karriert, publikálási és továbbtanulási lehetőséget, másrészt intézményesített kulturális javakat, harmadrészt pedig (pl. igazgató- vagy szerkesztőként) egyfajta szerepvállalást kínál”.¹⁵ Ekkorra a szóhasználatban egyértelműen rögződik a – később sokszor vitatott – „jugoszláviai magyar irodalom” terminus technicus, amely továbbra is ideologikus színezetű. Határai geokulturális koordináták között jelölhető ki, annak ellenére, hogy értelmezői kulturális, gyakran interkulturális jellegét emelik ki, sőt az egyetemes magyar tartalmaktól való elkülönülődés tényét fogalmazzák meg. „A »jugoszláviai« magyar író nem geográfiai meghatározást jelent, és nem azt jelzi, hogy a magyar író hol él, a magyarországi magyar író hazájától északra, keletre vagy délre, hanem tartalmat jelent: félre nem érthető módon és megmáshíthatatlan érvényességgel azt közli, hogy létezik egy magyar irodalom a világon, egy nyelvben magyar és tartalmában jugoszláv irodalom, amely írói által magyar nyelven fejezi ki és szólaltatja meg a jugoszláv népek szellemi és művészeti törekvéseinek lényegét, és a jugoszláv népek egyenrangú közösségében szabadon és minden kötöttség nélkül fejlődik és valósul meg jugoszláviai magyar írók műveiben.”¹⁶

Az irodalomban ekkor jól kivethető módosulások, tektonikus mozgások észlelhetők. A motívumok a geokulturális koordináták kiszélesedését mutatják, a mediterrán táj közkedvelt helyszínné válik. A költészet terén Domonkos István *Rátka* című poémája jelenti azt a nagy volumenű poétikai változást, amely nemcsak témavilágával, hanem hangnemével is az ideológiai ballasztoktól megszabaduló irodalom egészének megújulását jelzi. Domonkos verse szonettként indul, majd átcsap prózaversbe, végül az asszociációs technikát és a prózaverset váltogató szabadvers kerekedik felül. Hömpölygő, sodró deklamációjába a szabadvers hagyományos pátosza is beépül. A vers az életöröm, a szabadság és az érzékiség ditirambusa, s nem mellékesen a vershelyzet a tengerparton játszódik.¹⁷

A vers a teret nemcsak meghódította, hanem újraalkotta: delfinek bucskáznak, zsíros bőrű Napok fürödnek önnön fényükben, a bukó Nap eres sugaraiban leanderek búcsúznak a nappali körvonaluktól. Ebben a csodás, határt nem ismerő környezetben egy „tájhoz méltó” verszuhatag keletkezik, amely olyannyira nem törődik még a nyelv grammatikai szabályaival sem, hogy a szerkesztőség nem is meri kommentár nélkül közreadni, egy tudós tanárt bíz meg az azonnali értékelésével. A címben egy, a magyar nyelvben ismeretlen szó jelenik meg, a *Rátka*, ami nem más, mint egy horvát női név magyarul leírt változata, a *Ratka*, amelyre a magyarban nem lehet azonnal ráismerni, mert másként ejtjük, és így titokzatosossá válik, elhomályosul a szó jelentése. Egy tengerparti szerelem „története” a vers, amelynek

¹⁵ ROGINER Oszkár: *A jugoszláviai magyar irodalom és a geokulturális identitás viszonya az ötvenes években (1951–1961)* = *Létünk*, 2013, 4. sz., 138–156., 144.

¹⁶ SZABÓ György, B.: *Napló és feljegyzések II.* = *Híd*, 1960, 5. sz., 382–395., 388.

¹⁷ DOMONKOS István: *Rátka* = *Híd*, 1962. 3. sz., 223–230.

nyelvi gazdagságához és jelentésrétegeinek kibontásához még sokszor visszatér a versről való gondolkodás.

Domonkos István szövege és közlésének módja is azt bizonyítja, a versfelfogás gyökeresen megváltozott. Nem vártnak magukra sokáig azok az esszék sem, amelyek a korábban jól bevált alakzatok és metaforák kiürüléséről szólnak, az *Új Symposium* folyóirat köré gyűlt alkotók számára a Bácska többé nem meghódítandó terület, hanem ballaszt, amelyet szívesen cserélnek le a tágasság képeivel. „Talán csak a fiatal vajdasági költőknek sikerült először meghódítaniuk a magyar költészet számára a tengert. Ők otthon vannak a tengeren”¹⁸ – mondja Tolnai Ottó. Persze ez nagyfokú túlzás, ám kétségtávol kitetszik belőle a térfelfogás kulturális meghatározottsága, amely különösen az antropológiában már régóta ismeretes, miszerint „az ugyanabban a civilizációban élő emberek ugyanolyan módon képzelik el a teret, az érzelmi értékeknek és a belőlük fakadó különbségtételeknek is közöseknek kell lenniük; ez pedig csaknem szükségszerűen azt feltételezi, hogy társadalmi eredetűek”.¹⁹

Tolnai Ottó egész pályáját végigkísérik a tenger képei, metaforái, azzal a tudattal együtt, hogy valamiféle különleges konstellációba kerül általa a költészettel. A kiterjesztett identitás megnyilvánulási formája, amikor a sajátként deklarált tenger a Jugoszláviában élő magyar író és a magyarországi magyar író közti különbségtétel alapjává válik, amely öndefiníció is egyúttal. Elhíresült és sok vitát kiváltó mondata: „abban különbözik a jugoszláviai magyar költő a magyarországi magyar költőtől, hogy van tengere, nekünk, nekem van tengerem”.²⁰ A térség kisajátítása nyomán egy újrendezett, térspecifikus, sokfelé elágazó közösségi háló képződik meg, ebben a felfogásban a tenger közösségképző szereppel rendelkezik, Tolnai Ottó kijelentése pedig nem más, mint a „jugoszláviai magyar irodalom” fentebb idézett fogalmának metaforikus megfogalmazása.

A tenger elvesztése

Az intertextuális síkon képződő identitás a szövegek közötti dialóguson alapul, dinamikus fogalom, amely két vagy több szöveg egymásra olvasása nyomán keletkezik. A tengertapasztalat kapcsán a vajdasági irodalom többször artikulálja a thalatta-élményt, vagyis azt az ujjongó, örömteli, szinte eksztatikus pillanatot, amikor – akár az ókori görögök hosszú bolyongás után – először megpillantják a tengert.

A XX. századi magyar irodalom talán legszebb thalatta-élményének kifejezése Kosztolányi Dezső *Esti Kornéljának Harmadik fejezetében* olvasható, „*melyben 1903-ban, közvetlen az érettségi után, a vonatban először csókolja szájon egy leány*”. A csók a kamasz fiúból undort vált ki, a tenger láttán viszont egy ditirambus sza-

¹⁸ TOLNAI Ottó: *Az egyszerűség problémái = Új Symposium*, 1968, 22. sz., 23–24., 24.

¹⁹ DURKHEIM, Émile: *A vallási élet elemi formái*. Ford. VARGYAS Zoltán. Idézi TILLMANN J. A.: *A tenger távlata = 2000, 2012*, 1–2. sz. <http://ketezer.hu/2012/01/tillmann-j-a-a-tenger-tavlat/>

²⁰ TOLNAI Ottó: *Költő dísznózsírból*. Pozsony, Kalligram, 2004, 191.

kad ki belőle. Amikor Juhász Erzsébet papírra veti *Után-utazás Esti Kornél fiumei gyorsán* című szövegét, a novella elbeszélője rávetíti saját egykori utazásainak emlékét a Kosztolányi-novella hősének útvonalára. A két történet egybejátszása során azonban elmozdulás történik. Az undorról szóló szövegrész Juhász Erzsébet értelmezésében az egykori Jugoszlávia széthullásához vezető háborúról, az identitás veszélybe kerüléséről szól, a thalatta-élmény helyén, az egykor volt utazás, a szabadságot jelentő tenger helyén egy semmibe néző, „döbbenettől megüvegesedett kék szem”²¹ képződik. A szöveg egyszerre idézi meg a száz évvel ezelőtti boldog békeéveket, a narrátor gyermekkori emlékeidét és az elbeszélő idejét, amely a háborúba sodródott országról és a tenger elvesztéséről szól. A három idősík együtt alakítja a narrátor tengertapasztalat közvetítette széthulló identitását.

Az odatartozás megerősítése

Végül még egy különleges identitásjelenséget regisztrálhatunk. Az odatartozás identitását azok a Horvátországban született írók szólaltatják meg, akik a Vajdaságban élve is horvátországi magyar íróknak vallják magukat. A már nem szülőföldjükön élő írók motivációjának személyes karaktere és érzelmi jellege van. Hovatartozásukat nem esetlegesnek tartott lakóhelyük, hanem származási helyük alapján határozzák meg, identitásukat pedig saját döntésüknek rendelik alá. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a saját döntésen alapuló identitás megfogalmazása a hatalmi repressziók idején válik hangsúlyossá. A vajdasági magyar irodalom meglétét megkérdőjelező kijelentések nem ritkák ebben az irodalomban, és feltűnően akkor jelennek meg, amikor a helyi kulturális elit erőszakosan próbál beavatkozni az irodalmi folyamatokba.

Bosnyák István költő, egyetemi tanár, számos tanulmánykötet szerzője, élete vége felé úgy dönt, hogy identitását nevének megváltoztatásával érzékelteti, szülőföldjét jelöli vele, amikor felveszi a Baranyai nevet, és utolsó könyveit Baranyai B. Istvánként jelenteti meg. Döntését feltehetően tanárnőjének, a vidék jeles magyar nyelvű művelődéstörténészének, a vörösmarti Schneider Júliának a példája is ösztönözte, aki Baranyai Júliára változtatta a nevét. Szülőföldhöz való kötődését könyveiben is tetten érhetjük.

Kontra Ferenc tizenkilenc kötetének majd mindegyike a horvátországi Dráva-szöghöz kötődik. Az *Angyalok regénye* című könyvének egyik helyszíne pedig az Adriai-tengerpart. Három fejezetben idézi fel gyermekkori emlékeit. Szülőföldjének és identitásának részeként tekint a tenger mellékre, mivel Horvátországban született, itt nőtt fel. Családi emlékek és kötelékek határozzák meg szemléletmódját: „Apám mondta mindig, hogy mi itthon vagyunk a tengerparton, sose mentünk máshova. A többiek turisták. Tengerbe henteredő árnyékával együtt a miénk maradt a derékban elcsavarodó cédrus, a szél megelevenedett szobra. Ugyan mikor és ki vette volna el tőlünk.”²²

²¹ JUHÁSZ Erzsébet: *Után-utazás Esti Kornél fiumei gyorsán* = Uő: *Úttalan utaim*. Újvidék, Forum, 1998, 59-64., 64.

²² KONTRA Ferenc: *Angyalok regénye*. Bp., Magyar Napló, 2014, 85.

Összegzésül elmondható, hogy a vajdasági magyar író a tengert nem pusztán földrajzi objektumként ábrázolja, hanem minden korban a saját identitását is hozzákapcsolja, amely az idők folyamán többféle változatban jelentkezett, jelentősen átalakult. Ezért az Adriai-tenger sohasem válik félelmetessé, az írói imaginárius földrajzi térképen az odavágyódás objektumaként mutatkozik.

A magyar romantikus szimfóniák¹

Pejacsevich Dóra grófnő (1885–1922) és Mihalovich Ödön (1842–1929) zeneszerzők a szlavóniai horvát–magyar arisztokráciához tartoztak, és közeli rokonságban is álltak egymással.² Alkotó hivatásukat mindketten professzionális színvonalon űzték, és önmeghatározásként – társadalmi státuszukkal szemben – a zenész létüket tekintették elsődlegesnek. Stílusukban közös az élő k. u. k. szimfonikus kultúra (az úgynevezett Sinfonieland) hatása és a Liszt–Wagner-recepció, eltérő viszont mindaz, ami személyiségükből fakad. Mindketten zeneszerzői kiteljesedésük csúcspontjára fordultak a szimfónia műfajához – a gondolatokat összegző megnyilvánulásként. Ezért vallomásnak tekinthető szimfóniákban, hogy a későromantika köznyelvét szakrális és identikus elemeivel együtt a személyes szférába emelték. Tanulmányomban a történeti jelképiséget elemezem Pejacsevich Dóra *fisz-moll* (1918–1920) és Mihalovich Ödön *a-moll* (1898–1900) szimfóniájában.

*

Ha képet akarunk kapni a magyar filharmonikus kultúra Bartókot megelőző időszakáról, akkor csak egy-két lexikonban elszórt adat alapján tapogatózhatunk.³ A műfaj első, romantikus magyarországi megjelenésének Mosonyi Mihály két reformkori szimfóniája tekinthető.⁴ Feltehetően megelőzte őket a *Béla futásának* szerzője, Ruzitska György egy *Sinfonie* című alkotása, de ennek keletkezése és előadása jelenleg nem ismert.⁵ A szabadságharcot követő időkben jelentkezett Patacsich Károly és Székely Imre egy-egy, Robert Volkmann és Goldmark Károly pedig két-két mű-

¹ Jelen tanulmány a *Magyar szimfonikus irodalom* (MSZI) című kutatás egyik fejezete. A kutatás kezdetéről *A kilencedik szimfóniák szomorú bölcsessége Kadosa, Kósa és Lajtha életművében* című előadás kapcsán számoltam be (Lajta László Konferencia és Kiállítás, Pesti Vigadó, 2017. május 24.). A téma folytatása WINDHAGER Ákos: *Arany János portréja a késő romantikus magyar zenekari irodalomban = Hulajta levelét az idő vén fája... Tanulmányok Arany János születésének 200. évfordulójára*. Szerk. BALOGH Csaba, WINDHAGER Ákos, Bp., MMA MMKI, 2018, 95–115.

² Különös egybeesése kettejük pályájának, hogy egy lapon említette őket a *Zenelap* 1899. február 5-i száma. Hangversenyek rovat, 6. p.: egy estélyen a tizennégy éves Pejacsevich Dóra contessa ikerbátyjaival és tanárával együtt zongora-nyolckezeseket játszott, Mihalovichnak pedig bemutatták az elemzésre kerülő Erzsébet királyné halála alkalmából írt *Gyászhangját*. Bővebben ld. a 23. lábjegyzetet.

³ Korszerű hazai szakirodalmat nem találtam. Korábbi, részleges vagy áttekintő írások közül kiemelkedik ISOZ Kálmán: *A Filharmóniai Társulat = A magyar muzsika könyve*. Szerk. MOLNÁR Imre, Bp., Merkantil, 1936, 89–98.; SIKLÓS Albert: *Magyar hangszeres zene* = Uo., 129–133.; KÁLDOR János: *A magyar zenetörténet kistükré*. Bp., Rózsavölgyi, 1938, 161–185.; DEMÉNY Dezső: *Hangversenykalauz*. Bp., Rózsavölgyi, 1937, 339–343.; SZABOLCSI Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Bp., Zeneműkiadó, 1955, 47–54.; DOBSZAY László: *Magyar zenetörténet*. Bp., Mezőgazda, 1998, 147–152., 166–168.

⁴ MOSONYI Mihály 1. *szimfónia* kéziratot kottája: OSZK Ms. mus. 489. és Ms. mus. 4236., a 2. *szimfónia* kézirata a XX. században eltűnt. Ld. BÓNIS Ferenc: *Mosonyi Mihály*. Bp., Mágus, 2000, 6., 8., 28.

⁵ RUZISTKA György: *Sinfonie* kéziratot partitúrája: OSZK Ms. mus. 235.

vel.⁶ Az 1860 és 1900 közötti időszakban a leginkább játszott zenekari szerzőnek Volkmann tűnik a zenekari archívumok áttekintése után.⁷ A kiegyezést követő időszak volt a filharmonikusok hőskora, ebben a korszakban játszották – az imént említettek mellett – Mihalovich Ödön négy és Szabó Xavér Ferenc két szimfóniáját.⁸ A Mátyás-templom ismert *regens chorija* Vavrincz Mór, akire legerősebben Liszt Ferenc és Madách Imre hat. Három programszimfóniáját többször elővették a filharmonikusok.⁹ A későbbi nemzedék közül kiemelkedik a zongoristák pályáját a zeneszerzőire felcserélő Beliczay Gyula két, valamint a vasorgista pályáját előbb zeneszerzőire, később hangszerfejlesztőire váltó Moór Manó (Emánuel) nyolc befejezett darabjával.¹⁰ A századforduló ünnepelt zenésze Hubay Jenő két-két zenekari és oratorikus szimfóniát komponált, de a korszak legkiemelkedőbb szimfonikusa – hatása alapján – Dohnányi Ernő.¹¹ A századfordulón írt két műve (I. *F-dúr* és II. *d-moll*) közül a második a nemzetközi hangversenyműsorokra is felkerült, akárcsak az

-
- 6 SZÉKELY Imre: *B-dúr szimfónia* kéziratos partitúrája: OSZK Ms.mus.776.; PATACSICH Károly: *Sinfonie* kéziratos partitúrája: OSZK MS. mus. 12.470.; VOLKMANN, Robert: *Symphonie No.1.* Pest, Gustav Hackenast, 1863; *Symphonie No.2.* Pest, Gustav Hackenast, 1867
[http://imslp.org/wiki/Symphony_No.1%2C_Op.44_\(Volkmann%2C_Robert\)](http://imslp.org/wiki/Symphony_No.1%2C_Op.44_(Volkmann%2C_Robert)),
[http://imslp.org/wiki/Symphony_No.2%2C_Op.53_\(Volkmann%2C_Robert\)](http://imslp.org/wiki/Symphony_No.2%2C_Op.53_(Volkmann%2C_Robert)).
 GOLDMARK Károly: *Symphonie No.1 'Ländliche Hochzeit'*. Mainz, B. Schott's Söhne, 1877; Uő: *Symphonie No.2.* Mainz, B. Schott's Söhne, 1888
[http://imslp.org/wiki/Symphony_No.1_'Ländliche_Hochzeit'%2C_Op.26_\(Goldmark%2C_Carl\)](http://imslp.org/wiki/Symphony_No.1_'Ländliche_Hochzeit'%2C_Op.26_(Goldmark%2C_Carl))
[http://imslp.org/wiki/Symphony_No.2%2C_Op.35_\(Goldmark%2C_Carl\)](http://imslp.org/wiki/Symphony_No.2%2C_Op.35_(Goldmark%2C_Carl)).
- 7 Ld. BÖNIS Ferenc: *A Budapesti Filharmóniai Társaság 150 esztendeje. 1853–2003.* Bp., Balassi, 2005, a CD-melléklet koncertadatbázisa. Alátámasztja PAPP Viktor: *Zenekönyv rádióhallgatók számára. Zenekari esték I–II.* Bp., Stádium, 1942, II.,160.
- 8 SZABÓ Xavér Ferenc első szimfóniája: *Symphonie dramatique* kéziratos partitúrája: OSZK. Ms. mus. 342. A második művének partitúrája eltűnt.
 MIHALOVICH Ödön: *Symphonie in D Moll* LFZE Z 12.305/AR, nyomtatásban megjelent: Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1882; *Sinfonie (in H-Moll)*, LFZE Ms. Mus 228.; *Symphonie Pathetique (in A-Moll)* LFZE Ms. mus 229., *Sinfonie No 4 (in C-Moll)* LFZE Ms. mus. 240.
[http://imslp.org/wiki/Symphony_No.1_\(Mihalovich%2C_%C3%96d%C3%B6n\);http://aleph.lfze.hu/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/5QNJL7GC7GKCC537NT2EYY153XX3AE.pdf](http://imslp.org/wiki/Symphony_No.1_(Mihalovich%2C_%C3%96d%C3%B6n);http://aleph.lfze.hu/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/5QNJL7GC7GKCC537NT2EYY153XX3AE.pdf)
http://aleph.lfze.hu/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/DGV1PGVMDQ3AP1N4UHQTHJ8695552Q.pdf
http://aleph.lfze.hu/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/J5N5QV47SVDJQ5UD22U5ENQUN1GIU2.pdf
- 9 VAVRINECZ Mór: *Sinfonie*: OSZK Ms. mus. 2791.; *II. (Esz-dúr) szimfónia*: OSZK Ms. mus. 2879; *Arden Enoch* programszimfónia: OSZK Ms. mus. 2799. Az *I. szimfónia* ismertetését ld. PAPP: *i. m.* (1942), II., 146–147.
- 10 BELICZAY Gyula két kéziratos szimfóniája: *Symphonie in D-Moll* Op.45: OSZK Ms. mus. 5.755; *II. Symphonie A-dúr*: OSZK Ms. mus. 5. 767.; MOÓR Manó szimfóniák nyomtatásban: *Sinfonie Nr. 2. (Kossuth) in C Dur.* Bonn, Simrock, 1895; *Sinfonie Nr. 3. in D Moll.* Bp., Rózsavölgyi, 1895; *Sinfonie Nr. 4.* in B Dur. Berlin, Schmid, 1898; *Sinfonie Nr. 6.* Leipzig, Siegel, 1906; *Sinfonie Nr. 7.* Leipzig, Siegel, 1906. A Henrik Und Emanuel Moor Stiftung tulajdonában levő kéziratok: *Sinfonie Nr. 1. in E-Moll; Sinfonie Nr. 5. in A moll, Sinfonie Nr. 8.in A-Moll, Sinfonie Nr. 9 – töredék.*
[http://imslp.org/wiki/Symphony_in_C_major%2C_WoO_153_\(Mo%C3%B3r%2C_Emanuel\)](http://imslp.org/wiki/Symphony_in_C_major%2C_WoO_153_(Mo%C3%B3r%2C_Emanuel))
[http://imslp.org/wiki/Symphony_in_E_minor%2C_Op.65_\(Mo%C3%B3r%2C_Emanuel\)](http://imslp.org/wiki/Symphony_in_E_minor%2C_Op.65_(Mo%C3%B3r%2C_Emanuel)).
 Moór Manó szimfóniáiról áttekintés WINDHAGER Ákos: „Kossuthól Mengelbergig – Retorikai alakzatok Moór Emánuel szimfóniáiban”. Az MTA BTK Zenetudományi Intézetben 2013. december 5-én, a *Lendület* 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport által rendezett *Évfordulók nyomában* című konferencián elhangzott előadás.
http://zti.hu/mza/docs/Evfordulok_nyomaban/Evfordulok_WindhagerAkos_Moor-tanulmany.pdf
- 11 HUBAY Jenő szimfóniáinak kéziratjai: 1. *Symphonia*: OSZK Ms. mus. 7.390.; 2. *Symphonia*: OSZK Ms. mus. 7.391.; *Petőfi-szimfónia*: OSZK Ms. Mus. 7.399. – nyomtatásban megjelent zongorakivonatként: Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1925; *Dante-szimfónia*: OSZK Ms. Mus. 7.397. – nyomtatásban megjelent zongorakivonatanban: Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1926; Korabeli ismertetésük PAPP: *i. m.* (1942), I., 175–177.
 DOHNÁNYI Ernő szimfóniáinak kéziratjai: *Symphonia (F-dúr)*: OSZK MS. mus. 3253.; *D-moll Symphonia*: OSZK Ms. mus. 3254. – nyomtatásban megjelent Mainz, Schott, 1903.
[http://imslp.org/wiki/Symphony_No.1%2C_Op.9_\(Dohn%C3%A1nyi%2C_Ern%C5%91\)](http://imslp.org/wiki/Symphony_No.1%2C_Op.9_(Dohn%C3%A1nyi%2C_Ern%C5%91))

akkoriban magyarnak tekintett Schmidt Ferenc szimfóniái, aki később Ausztria vezető konzervatív zenészevé válik.¹² A korszak ünnevelt budapesti szimfonikusa Buttykay Ákos, akinek szimfonikus költeményeit és programszimfóniáit számos alkalommal tűzi műsorra több budapesti zenekar, a Budapesti Filharmóniai Társaság mellett az Országos Szimfóniai Zenekar és a Budapesti Hangversenyzenekar.¹³ Kodály és Bartók mestere, Hans Koessler is előadásra engedte *h-moll szimfóniáját* a XX. század első évtizedében, de még ez sem győzi meg Bartókot, hogy *Esz-dúr szimfóniáját* befejezze, és további szimfóniákat írjon.¹⁴ A fiatalok közül a századfordulón indul a később operaszerzőként és karmesterként hírnevet szerző ifj. Ábrányi Emil két szimfóniájával, valamint a század tizedes éveiben zenekari műveivel feltűnést keltő Radó Aladár is, aki a magyar zenetörténet első hősi halottja az I. világháborúban.¹⁵ Említést érdemel továbbá a Magyar Zeneiskolát megalapító Major Jakab Gyula hat, a kolozsvári zenedét megalapító Farkas Ödön két, valamint a szegedi zeneiskolát építő Király-König Péter három szimfóniája.¹⁶ Mindezen művek jelenleg könyvtári adatok. Lemezen csupán Volkmann, Goldmark, Dohnányi és egy szimfónia erejéig Moór hallgatható, a többi mű kéziratot kottaként porosodik. Mihalovich Ödön e szimfonikus kultúra alakításában szerzőként, szervezőként és intézményi vezetőként is részt vett, míg Pejacsevich Dóra csupán felfedezhette magának – korai halála megakadályozta, hogy érdemi részesévé váljon.

*

Kovács Ilona mutatta be a legismertebb századfordulós magyar szimfónia (Dohnányi: *II. d-moll*) kapcsán az úgynevezett Dohnányi-névjegy használatát, amely nemcsak a klasszikus ciklikus szerkesztési elvet foglalja ott magában, hanem a speciális mottótechnikát is.¹⁷ A mottótéma, amely ciklikus egységet teremt a nagyléptékű, olykor

Korabeli ismertetése PAPP: *i. m.* (1942), I., 125. 130–131. Mai ismertetése KISZELY-PAPP Deborah: *Dohnányi Ernő*. Bp., Mágus, 2002, 12. Az *E-dúr szimfónia* (op. 40) – vázlatok: OSZK Ms. Mus. 3.275. Kiadása: London, Legnick (Complete), 1957

¹² SCHMIDT Ferenc szimfóniái: *Symphonie Nr. 1*. Bécs, Eberle, 1903; *Symphonie Nr. 2*. Bécs, Universal, 1972; *Symphonie Nr. 3*. Bécs, Universal, 1929; *Symphonie Nr. 4*. Bécs, Universal, 1935). Korabeli ismertetése PAPP: *i. m.* (1942), II., 101.

¹³ BUTTYKAY Ákos *I. szimfónia (cisz-moll)*: OSZK Ms. mus. 3136.; *II. (Salomba) szimfónia*: OSZK Ms. Mus. 3131. Korabeli ismertetése PAPP: *i. m.* (1942), I., 101–104.

¹⁴ ISOZ: *i. m.* (1936), 93–96.

¹⁵ ÁBRÁNYI Emil két szimfóniája jelenleg lappang, viszont hírt ad róluk két koncert: 1902. január 10-én a Zeneakadémiai Zenekar hangversenyén két tétel hangzik el a *2. szimfóniából*: http://db.zti.hu/koncert/koncert_Adatlap.asp?kID=10594

1902. január 22-én a Filharmóniai Társaság Zenekara játssza az *1. szimfóniáját*:

http://db.zti.hu/koncert/koncert_Adatlap.asp?kID=1460

RADÓ Aladár *Petőfi-szimfónia*: LFZE Z 11.839/AR-n.

¹⁶ MAJOR J. Gyula *1. Symphonie*: OSZK Ms. mus. 2684.; *Magyar szimfónia*: OSZK Ms. mus. 1668.; *3. Symphonie*: OSZK Ms. mus. 2885.; *4. Symphonie*: OSZK Ms. Mus. 6.202.; *5. Symphonie*: OSZK Ms. mus. 2687.; *6te Symphonie*: OSZK Ms. Mus. 12.455.. FARKAS Ödön *1-ső szimfónia* (OSZK-jelzet: Népsz 882). *Szimfónia nagyzenekarra*: OSZK Ms. mus. 1162. KIRÁLY-KÖNIG Péter *1. Symphonie (in E-Moll)*: OSZK Ms. mus. 1945.; *2. Szimfónia (D-moll, Kassa)*: OSZK Ms. mus. 1946.; *3. Szimfónia (D-moll)*: OSZK Ms. Mus. 1947.

¹⁷ KOVÁCS Ilona: *Alkotói folyamat Dohnányi Ernő zeneszerzői műhelyében. A kamarazene-vázlatok vizsgálata. Doktori értekezés*. Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2009, 101. http://docs.lfze.hu/netfolder/public/PublicNet/Doktori%20dolgozatok/kovacs_ilona/disszertacio.pdf

epikus szimfonikus szövegben, nem egyedül a Dohnányi-stílus jellegzetessége, hanem az egyetemes romantika és a hazai későromantika egyik kedvelt technikája. A ciklikus szerkesztés a zenetörténeten átívelő technika, amely a beethoveni szimfóniamodell egyik meghatározó elemévé vált az utókor értelmezésében. Beható elemzés révén nyilvánvalóvá válik, hogy a beethoveni ciklikusság sem a *III. (Esz-dúr, Eroica)*, sem az *V. (c-moll, Sors-)*, sem a *IX. (d-moll) szimfónia* esetében nem valósul meg, csupán tematikus önutalásról beszélhetünk.¹⁸ A ciklikus szerkesztés Schumann *II. (C-dúr)* és *IV. (d-moll) szimfóniájában* jelenik meg először tematikus szerkezetként.¹⁹ Ő az első ismert szimfonikus, aki a mottótémát erőteljes szálakkal a zenekari mű egészéhez köti. A mottó, noha zenei gondolat, valójában narratív szerepe miatt zenén kívüli tartalmak kifejezővé válik az értelmezés során. E központi hangsúlya miatt alkalmas arra, hogy a történeti (aktuális) olvasat alapjává váljék. Hasonlóan szerves mottó-témát alkalmaz Csajkovszkij is a *IV. (f-moll)* és *V. (e-moll) szimfóniájában*, de Anton Bruckner *V. (B-dúr) szimfóniája* is hasonló szerepbe emeli a nyitótétel kezdőtémáját. Ugyanez a szerkesztésmód figyelhető meg többek között a századforduló magyar zeneszerzői közül Moór Emánuel *II. (C-dúr, Kossuth)*, Mihalovich Ödön *III. (a-moll, Patetikus)*, valamint Pejacevich Dóra *fisz-moll szimfóniájában*.

Egy patetikus szimfónia apoteózissal

Mihalovich Ödön a Pejacevich-házzal rokon szlávóniai horvát-magyar főnemesi családban született Feričancén 1842. szeptember 13-án a négy gyermek közül harmadikként.²⁰ Zenei tanulmányait Mosonyi Mihálynál, majd Liszt Ferencnél, Hans von Bülownál és Peter Corneliusnál végezi, de közeli ismeretségben áll Richard Wagnerrel is. Önmagát wagneristának nevezi, noha életútján az említett zenedrámái gondolkodás mellett gyakran alkalmazza a liszti harmóniai és narratív modelleket, illetve elmélyed a verbunkosban is. Célja az egyetemes érvényű magyar zenei nyelv megteremtése a nagyszabású zenedrámákkal, zenekari balladákkal és szimfóniákkal. Legtartósabb sikereit dalaival aratja, mégis élete főművének az Arany János-eposz nyomán írt *Toldi szerelme* című (1890–1894) zenedrámáját tartja. Az 1870-es években látványosan megújítja a hazai zenekari palettát, újszerű témakezelésével, modern hangszerelésével, ciklikus szerkesztésével és a kortárs irodalom zenébe való beültetésével. Legnépszerűbb műve *A Sellő* című zenekari ballada volt, amelyet 1874-ben komponált Gyulai Pál költeményére. *Boszorkányszombatja* vagy *Hero és Leandere* szintén műsoron marad a két világháború közötti koncerteken is. Mihalovich kimagaslik a korabeli hazai szerzői körből, a *Sellő*, a *Boszorkányszombat*, az

¹⁸ HORTON, Julius: *Cyclical thematic process in the nineteenth-century symphony = Cambridge Companion to Symphony*. Ed. HORTON, Julius, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 191.

¹⁹ Uo., 196.

²⁰ Mihalovich Ödön életrajzi adatait és zeneszerzői működésének összefoglalása WINDHAGER Ákos: *Mihalovich Ödön pályaképe. Doktori értekezés*. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, 2011
<http://docplayer.hu/24070722-Windhager-akos-mihalovich-odon-palyakepe.html>
<http://doktori.btk.elte.hu/lit/windhagerakos/tezis.pdf>

Eliána című költeménye (a szerző megnevezése balladaoperájára), a *Pán halála* című szimfonikus költeménye és két utolsó szimfóniája (*III. a-moll, Patetikus*, valamint *IV. c-moll*). helyet biztosít számára a közép-európai zenetörténetben is. Bár nem ő írta az első magyarországi szimfóniát, mégis őt tekintette a zenei szakma az első modern hazai szimfonikusnak. „Első szimfóniájához 1879-ben fog hozzá, és mikor – hat év múltán – 1885-ben Erkel Sándor eldirigálja azt a filharmonikusok hangversenyén, a közönség és a szakkörök úgy érzik, hogy íme, Magyarországnak is van egy szimfonikusa, aki a külföld mestereinek nagy elmélyedését mutatja és az új technikai fegyverek egész imponáló tömegével ruházkodott fel.”²¹

A lírai monumentálisra épülő szimfóniái, így az alábbiakban elemzendő *Patetikus* is, érdemben vehető össze Bruckner *V. és VI. szimfóniájával*, ahogy ezt egy 1943-ból származó zenetörténeti megállapítás is alátámasztja. „Négy szimfóniájával egy Wagner-ihlette nagy szimfonikus triász egyik – középső – tagjának tekinthetjük: Bruckner, Mihalovich, Sinding. Érdekes: a három nagymester sorrendje útkereső merészség és egyéni íz tekintetében a kronológiával majdnem szembehalad. »Legmodernebb« tud lenni a zseniális osztrák mester (*IX. szimfónia*), legkonzervatívabb olykor a legfiatalabb, a norvég. Mihalovich fölényes tudásával, biztos ízlésével, arányérzékével, egyenletesen gazdag invenciójával erős, méltó versenytárs.”²²

Mihalovich négy nagyzenekari szimfóniája műfaji újdonságnak számított a XIX. század második felének magyar zenei életében. Drámaiságukat a szerző személyes életélménye és közösségi ethosza hitelesítette: az első darabban édesanyját, a másodikban viszonzatlan szerelmét, a harmadikban Erzsébet királynét, a negyedikben Wagner egykori szerelmét, a német költőnőt, Mathilde Wesendonckot gyászolta el. Az első két darab német, az utolsó kettő francia nyelvű címet kapott, a sorszámkokat pedig csak a negyedik írása során jelölte visszamenőleg. A *III. és a IV. szimfónia*, valamint a *Pán halála* című szimfonikus költemény láncot alkot, míg az első kettő csupán az azonos korszakban írt más művekkel mutat hasonlóságot. A szimfóniák stílári alapregiszterét a 70-es években eszmei recepcióig vitt liszti szimfonikus nyelv adja, valamint a nyilvánvaló beethoveni és wagneri modell. Identikus elemből kettő is megjelenik: így a *style hongrois* (főként a *marcia funebre* vagy *dans macabre* karakterű tételekben) és a finálétételek *korál*-imitációja. A dramaturgiát a ciklikus szerkesztés jellemezi, a zenei tematikát pedig leginkább a tragikum és irónia. A hatásos hangszereléshez a hagyományos romantikus zenekart (vonóskar, ütők, tizenegy rézfúvós és kilenc-tizenhat fafúvós) változatosan használta.

*

Mihalovich leggrandiózusabb zenekari műve a *III. (Patetikus) szimfónia*, amelyet 1900. február 20-án fejezett be Budapesten. Erzsébet királyné 1898 szeptemberében bekövetkezett halálát követően írt gyászindulójá (*Gyászhangok dicsőült Erzsébet királyné halálára*, 1898) olyan elismerésben részesült, hogy szimfóniává fejlesztette.

²¹ FALK Zsigmond: *Műismertetés = Zeneközlöny*, 1903. február 17., 561.

²² BOROS Rezső: *Mihalovich Ödön (1842–1929) = A Zene*, 1943, 7. sz., 105.

Beethoven *IX. szimfóniája* által kínált modellt követve a mű az alábbi tételdramaturgiára épül: *Allegro patetico*, *Scherzo*, *Marcia funebre* és *Allegro con brio*. A *Gyászhangok* közvetlen előzménye a *Pán halála* (1898), amelynek hangszerelési és tematikai utalásai jól hallhatóak. Az 1900-ban befejezett *III. szimfóniájában* dominál a nagyzenekari hangzás, amelyhez négyszeres fafúvóskart alkalmaz, valamint tizenegy rézfúvóst, üst- és nagydobot, hárfát a nagyszámú vonóson túl.

A királynének emléket állító, d-moll *Gyászhangok* a siratók ősi gesztusával, egy hatalmas kiáltással indul a nagyzenekar minden regiszterében. A tragikus hangzás uralja a bevezetést és a kidolgozást, és annak zordságát csak a tételt záró kóda himnikus záróhangjai oldják fel. A gyásztéma verbunkos színezetű kromatikus lejtésű dallam, amely egyben a szimfónia alaptextusa is, illetve a mottótema pedig annak egyik változata. Az ellentéma karaktere akár egy Erkel-kórus átírata is lehetne, amelyet a magas szövegek siratógesztusa kísér. Az erősen tagolt tételben harmóniai és ütemváltások fokozzák a tragikus hangulatot; a kürtök gyászoló szólói után a *Pán halálában* kikísérletezett regisztereket együttesen mozgató technika hoz megnyugvást. A visszatérés során, a még drámaibb gyásznarratíva csúcspontja után a melléktema a *Szózatra* emlékeztető variációban szólal meg. A filharmonikusok műsorán 1899 januárjában elhangzó gyászzene meg tudta szólítani a korabeli közönséget, ahogy arról az egykorú tudósító is beszámol.

„A műsor kimagasló száma Mihalovich Ödön *Gyászhangok* című szerzeménye volt, melyet a szerző Erzsébet királyné emlékére írt és a magyar nemzetnek lett ajánlva. Mihalovich eme szerzeménye, mely a mellett, hogy igazi, lélekemelő magyar rhytmussal bír, a zenekari alkotásoknak egyik remek műve, Mihalovich eme művében a legcsodálatosabb hangszerelési képességének nagy tudását mutatta be és ragyogó ismeretével párosította a zeneköltészetet, mert a magyar nemzet nagy és benső fájdalmát ecsetelte frappáns módon. Mód nélkül örvendünk rajta, hogy a »Gyászhangok«-on a magyar irály húzódik végig, mert telve van a legmegkapóbb magyaros rhytmusokkal. Szóval Mihalovich egy rendkívüli, értékes és becses alkotásu zenekari művel gazdagította zeneirodalmunkat, a melylyel örök hálára kötelezte maga iránt a magyar nemzetet.”²³ Ifj. Ábrányi Emil hasonlóképpen ír a teljes szimfónia bemutatója után, de ő a magyaros jelleget emeli ki. „A harmadik rész gyászindulójában, mely Erzsébet királyné emlékének van szentelve, még nagyobb erővel, még több méltósággal, még eredetibb szépséggel zendül meg a magyarság, mint a »Toldi« zenedráma vezető motívumában... de mert itt a zeneköltő egy nemes lelkű asszony emlékének áldoz... inkább a meghatott gyöngédség dominál. Ez a gyászinduló néha úgy hangzik, mint egy szomorúan édes elégia. Eredeti, megkapó karaktere ebben a gyöngéd hangulatban rejlik; és abban, hogy ez a borongás a mi nemzetünk gyászát tükrözi. Érezzük, hogy a fejedelmi méltósággal áradó hangok Erzsébetben a magyar királyasszonyt siratják.”²⁴ Csáth Géza egy évtizeddel később így hallotta ugyanezt a tételt: „Jajkiáltás és zokogásszerű rézfúvós akkor-

²³ POGATSCHNIGG Guido: *Hanguersenyek = Zenelap*, 1899. február 5., 6.

²⁴ ÁBRÁNYI Emil: *Mihalovich Ödön - Bevezetés a Symphonie pathetique-hez = Budapesti Napló*, 1901. január 30., 10.

dokkal indul. Dobpergés. A formáció ismétlődik. Azután bús és tragikusan széles »kesergő« szóal meg a hegedűkőn a magyar hallgatók mintájára. Ez a téma később ismétlődések után rendkívüli erőt és fényt kap a cintányér és a rézfúvók támogatásával.”²⁵

A végső sorrendben az első helyre kerülő *a-moll*, minore-tétel erőteljes, mitikus témával kezdődik, amely az említett gyásztéma ambiciózus fordítása. A drámai, nagy ugrásokra épülő, rézfúvósokon felzengő főtéma Bruckner hatását sejteti, ahogy a teraszos építkezés, valamint a ciklikus témaszerkezet is. Több melléktema is kiemelkedik, így például a kürt domináns funkcióra vezető orgonapontos lépegetése. A visszatérés előtt – Mihalovichra jellemzően – megjelenik egy korálepizód, amely után a főtéma csak variált alakban köszön vissza, és a kürtmelléktema dominál. Az életműből kiemelkedik a nagyzenekari fortissimók, kvinttornyok és rézfanfár használat. A második, F-dúr tétel az érzelmi ellenpólust képviseli, mert egy vidám, kamarazenekeari *Scherzo*. A tétel könnyed, lebegő hangnemű tréfaként indul, majd pedig kedélyes tánc bontakozik ki. Az ABABA szerkezetű főrészt B szakaszában a hangszerezés révén az említett tánc a keringő körvonalait ölti magára. A B-dúr *Trió* a szerző egyik legemelkedettebb zenéje, amely után a hallgató megrendülve tér vissza a főrésztáncához. Ábrányi ezt így méltatta: „A szimfónia második tétele... egy dallamos, könnyed lebegésű rész annyi játszísággal, annyi gráciával énekel ki a zenekarból, hogy Haydn és Mozart szkerzőira, a menüett-lépésekben táncoló amorettekre emlékezzünk. Íme, mi mindenre képes ez a zeneszerző, akit némelyek meg szoktak azzal vádolni, hogy elfogultan ragaszkodik a zenedráma melódiaellenes frazeológiájához.”²⁶

Az utolsó, A-dúr tétel képes az egész eddigi feszültség, dráma és gyász feloldására a derűs, ellenpontos főtémájával és jellegzetes, felfelé törő finálétémájával, amely több epizódban is korálként szólal meg. A fináléban ismét figyelhetünk a *lírai monumentalitás* zenei világára, ahogy az apoteózis felé törő idilli pasztell, valamint az erőteljes, drámai epizódok egymásra épülnek. A tétel visszatérésében az egész szimfónia rekapitulációja történik meg, amikor az első, harmadik és negyedik tételek főtémái együttesen szólalnak meg. A királyné mennyei újjászületését egy széles ívű, hatásosan hangszerezelt, nagyzenekari himnusz ünnepli. A teljes szimfóniát 1901. január 30-án mutatta be Kerner István a Budapesti Filharmoniai Társaság élén. A szimfónia elemi erejét, összetett stílusát és hiteles személyességét a kortársak elismerték, a már idézett Ábrányi Emil és Csáth Géza is.²⁷ Sikerrel ismételték meg, és a kritikusok is lelkesen tudósítottak róla. Egy 1911-es előadása kapcsán a *Zenelap* így ír: „Az Országos Szimfóniai Zenekar 1911. december 21-én az Orsz. Magy. Kir. Zeneakadémia hangversenytermében remek szép hangversenyt rendezett, melyen a közönség főleg nagy érdeklődéssel viseltetett Mihalovich Ödön *III. szimfóniája* iránt... Mihalovichnak eme remek alkotása nagy ovációra készítette a

²⁵ CSÁTH Géza: *A muzsika mesekertje. Összegyűjtött írások a zenéről*. Szerk. KÖRMENDY Zsuzsanna, SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 2000, 144.

²⁶ ÁBRÁNYI: *i. m.* (1901), 11.

²⁷ CSÁTH Géza: *Filharmonikus hangverseny = Budapesti Napló*, 1912. január 11., 9.

hallgatóságot, mert eme alkotásával ugyancsak magával ragadott mindenkit, aki ott volt.”²⁸

Egy romantikus szimfónia apokalipszissal

Pejacsevich Dóra 1885. szeptember 10-én született Budapesten, az ismert szlavóniai horvát-magyar arisztokrata dinasztiában az öt közül a harmadik gyermekként ikerbátyjai után.²⁹ Zenei tanulmányait Budapesten kezdte Noseda Károlynál, a kor ismert orgonistájánál, majd Zágrábban, Drezdában és Münchenben fejlesztette tovább tudását. Mihalovich Ödönhöz hasonlóan leginkább önművelő muzsikusként, aki a mesterekkel való találkozás hatására magába fogadva saját belső, alkotói útját járja végig. Legközelebbi ismerősei közé a bécsi művészeti tagjai tartoznak: Rilke, Anette Kolbo és Karl Kraus.³⁰ Arisztokrata származása lehetővé tette, hogy szabadon alkothasson, azonban korai halála megakadályozta, hogy életművét kiteljesítse. Dalai és zongoradarabjai korán sikert arattak, ám nagyleptékű, zenekari művei már nem. Sajnos csak öt zenekari kompozícióját tudta befejezni: zongoraversenyét, koncertfantáziáját, nocturnejét, nyitányát és az elemzésre kerülő szimfóniát. Az I. világháborút követően házasodott össze a nála fiatalabb Otto von Lumbével, és Münchenbe költözött. Gyermek születése után nem sokkal elhunyt.

A magyar zenetörténet-írás elfeledkezett Pejacsevich Dóráról, de a horvát méltóképpen megemlékezik róla, mert benne látják az első horvát szimfónia alkotóját.³¹ Noha a k. u. k arisztokráciához tartozó, németül, magyarul, horvátul kiválóan beszélő Pejacsevich grófnő nemzeti identitása izgalmas és sokat vitatott kérdés, ellentétben az egyértelműen magyarnak tekintett Mihalovich Ödönnel és alkotásaival.³² A dalmát és zágrábi kortársaival, Blagoje Bersa, Josip Hatze és Franjo Lucic zeneszerzőkkel együtt rájuk hivatkoztak a későbbi horvát komponisták, ez jelenik meg többek között a *Kontesa Dora* című játékfilmben is.³³

Pejacsevich Dóra a k. u. k szimfonikus hagyományaiból táplálkozó *fisz-moll szimfóniát* 1916 és 1917 során írta, majd egy 1918-as részleges bécsi bemutató után

²⁸ KERESZTY István: *Az Országos Szimfóniai Zenekar matinéja = Zenelap*, 1912. január 20., 5.

²⁹ <https://www.geni.com/people/Marie-Theodora-Dora-von-Lumbe/6000000010859915743>

³⁰ KOS, Koralljka: *Dora Pejačević und Rainer Maria-Rilke = International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 2012, June, no.1., 3-22.

³¹ A magyar zenetörténet-írásban egyetlen tanulmányban szerepel a neve, ott is csak kuriózumként említik a következő megszorítással: „talán nem is magyar, inkább a szerb zenetörténethez sorolandó”. TALLIÁN Tibor: *Magyar versenymű a 20. század első felében = Zenetudományi dolgozatok 1997-1998*. Szerk. GUPCSÓ Ágnes, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1998, 158.

³² Zeneművei összkiadása: <http://music.tfront.com/sheetmusic/Pejacsevich>
Pejacsevich Dórát érdemben csak halála után ötven évvel kezdték el a horvát kutatók értékelni. Az újralfedezés már 1977-ben megkezdődött, de csak a független horvát időszakban került a zenetörténeti kánonba. AUVIL, Richard D., *A Reference for the Art Songs of Dora Pejačević with English Translations of the Song Texts. Thesis*. The University of North Carolina at Greensboro, 2014, 21-24. https://libres.uncg.edu/ir/uncg/f/Auvil_uncg_0154D_11419.pdf

³³ 1993-ban a független horvát állam egyik első, nemzeti emlékezetet ápoló kulturális lépése volt, hogy Zvonimir Berkovic leforgatta a *Kontesa Dora* című játékfilmet. Televízió-vetítésre hatrészes sorozatot készítettek belőle. <http://www.imdb.com/title/tt0107339/>

1920-ban átdolgozta, leginkább a IV. tételt. A szimfóniát *Andante maestoso* erőteljes, kereszt alakú mottótéma nyitja, amely emlékezteti a magyar hallgatót Bartók *Táncszvitjének* (1923) kezdőtémájára. Mindkét esetben a megrendült alkotók által papírra vetett világdráma kezdetén hangzik el a megtört dallam. Bár összefüggés nem mutatható ki, mégis látható, hogy a két művész azonos világégés és nemzeti tragédia után komponált apokaliptikus zenekari művét a zenei gesztusok is összefűzik – a közös k. u. k szimfonikus örökségen kívül. Pejacevich esetén a két sejtből álló téma egyik fele – alakja szerint – kérdés, noha kinyilatkoztatásnak hat, a második tagja – szerkezetileg – válasz, bár kérdő jelleggel bír, már az általa nyitva hagyott harmónia miatt is. A kinyilatkoztatás jellegű kezdődallamot a D hangot járja körbe, ami a zeneszerző személynevének kezdőbetűje. Mivel Pejacevich Dóra a szimfónia előadásakor csak a monogramjait engedte kinyomtatni, sejthető, hogy a hangjelképek szerepe magában a műben is fontos.³⁴

A *fisz-moll* drámai nyitóképet az *Allegro con moto* azonos hangnemű főtémája vezeti át egy oldottabb, lírai hangulatú szakaszba. A hallgatót nyugtalaníthatja, hogy *Az istenek alkonyát* idéző reminiscenciák, továbbá az irónia és végül a harsánnyá váló melléktéma zenei nyugvópont nélkül szólal meg. A világdráma, az irónia és a főtémában bujkáló líraiság mögött újra és újra felhangzik a *rajnai sellők* gúnyos-csábos találkozása Siegfrieddel. Mintha minden külső és belső dráma egy szerelmi csalódás élményét idézné meg. Ez a magánéleti *tragédia* magyarázhatja azt is, hogy a dramatikusan I. tételben, a sorrendben negyedik téma, a szonátaforma klasszikus szabályai szerinti melléktéma válik uralkodóvá A-dúrban. Ez a dominánssá váló melléktéma ugyanis egy liszti motívum, kifejezetten zenekari dallam csekély melodikussággal. A kidolgozás szakasz líráját elnyomja tehát a melléktéma lendülete és a gúnyos hangú közjáték. A visszatérésben berobban ismét a mottótéma, amely még határozottabban, kategorikus imperatívusként nehezedik a fináléra. A záróakkordra azonban kifényesedik a hangzás Fisz-dúrrá, ami azt jelzi, hogy a kemény imperatívusz helyét a felszabadulás reménye foglalja el.

A második, *Andante sostenuto* tétel központi dallama a fájdalmas nyitótéma, amely a romantika hagyományát követve angolkürt szólójában hangzik el. A téma és a lírai pasztell hangzásvilág a *Trisztán és Izolda* tragikus-szomorú világát idézi, majd átalakul, és sejtelmes, bensőséges életigenléssé válik. Az I. tétellel vetekedő hosszúságú és belső ciklikus szerkesztésével drámai erőt birtokló II. tétel *Nocturne*-karakterű epizódnak is tekinthető, amelybe csak időnként tör be a külvilág harci zaja. Bensőséges hangulata, de a másik három tétellel való szoros kapcsolata a szimfónia legőszintébb személyes megnyilvánulásává teszi. Személyességét és az előző tételben megsejtetett magánéleti tragédiát jelzi, hogy *h-moll*-ban íródott, amely Beethoven óta a halál hangneme.

A harmadik tétel (*Molto allegro*) szerzői meghatározása *Scherzo*, ám ez is csak annyira vidám-játékos karakterű, mint az előző kettő. Noha a valóban frivolan könnyed – szinte haydni dallam –, az arra adott válasz kettős, így a mottótéma

³⁴ KOS, Koraljka: *The Symphony op.41 by Dora Pejacević = Dora Pejacević, Sinfonija u fis-molu op 41*. Ed. ZIZANOVIC, Ivan, MERKAS, Davor, Zagreb, Muzicki Informativni Centar Koncertne Direkcije Zagreb, 2009, XIX.

2. ábra

A *fisz-moll* szimfónia témái

Mottótéma

I. tétel - Főtéma

I. tétel - liszti melléktema

II. tétel - az angolkürt dallam

IV. tétel - Főtéma

IV. tétel - stilizált vernukos melléktema

73

variációi fonják be a fafúvósok és vonósok szólamait, a rézfúvósok szólamaiban pedig egy távoli fenyegetés hangja jelenik meg. Amíg egy-egy zenekari fokozás nyitótéma után a nyitótéma szinte keringős lüktetésre vált, addig a rézfúvósok látzólag kíséretet alkotó lépései, az induló világot idézik. A k. u. k. kultúra két népszerű ellenpólusa: a mars és a valcer itt – egymást kioltva – civilizációs ellentétbe kerülnek, amit a zene újabb és újabb megtorpanása is jelez. A trióban azután egyértelműen a rézfúvósok indulóidézetei erősödnek fel, még ha a vonósokon felzokogó dallam egy fanyar, kesernyés keringőmotívum. Ezáltal azonban Pejacsevih Dóra konkrétan megjeleníti a karaktereket, így a vonósok fájdalmas valcertémáját állandó háromnegyedes lüktetés kíséri. A tétel scherzojellegét erősen megkérdőjelezi tehát a témák és harmóniak kesernyessége, így sokkal inkább egy D(óra)-dúr zárlatú *Valse triste*-ről beszélhetünk. Immáron a zeneszerzői énben harcoló Erosz (valcer) és Thanatosz (mars) küzdelmét láthatjuk, amely mindenképp érzelmi előre lépés a korábbi melankóliától.

A negyedik, *Allegro appassionato* tételben több narratív és technikai elem is jelentősen megváltozik. A zenekari hangszerelés, amely korábban a hagyományos romantikus együttesből állt (háromszoros fafúvóssor, tíz rézfúvós, hárfa, üstdob és vonóskar), monumentálisra nő. Hat kürtre, négy trombitára és terebélyes ütőszekcióra egészül ki, így gyarapodik triangulummal, cintányérral és harangjátékkal is.

Másik változás, és ez összefüggésben állhat az 1920-as átdolgozással, hogy minden elvárás dacára a mottótéma nem elevenítődik fel a kódában. Az egész szimfónia nagy drámáját ugyanis a kóda elvárásoktól és a belső narratívától is érdemben eltérő tartalma *hordozza*. Minthogy a zárótétel rendelkezik saját fő- és melléktémával, nem meglepő, hogy egy ennyire erősen szerkesztett ciklusalkotásban az első, a második és a harmadik tétel jellegzetes témái fő- és ellenszólomokban szólnak meg. A szimfonikus összegzésre tehát minden adott, és éppen a világ teljességét, a *harmonia mundi* és *profana* közti esetleges – apoteózisban meglátható – egységét tagadja meg a kóda kiüresítése.

A zárótétel főtémája jellegzetes, szekvenciális szerkesztésű kromatikus dallam, amely változatos kísérő témákra támaszkodik. A tétel melléktémája viszont egy *par excellence* verbunkos dallam, amely minden stilizáltsága ellenére is erős érzelmi töltéssel bír. A megidézett első tételbéli főtéma itt lírai motívumként szólal meg, noha az eredeti helyén inkább tűnt átvezető témának, amíg a második tétel panaszos angolkürt-dallama jelentős átalakulás után harcias, indulóhangzásban jelenik meg. A fináléban tehát egy magyaros dallam, egy fájdalmas szerelmi sirám, egy lírai impresszió és egy kesernyés szekvencia dallama ellentétes pólusú karaktert felöltve rétegződött egymásra. Nem lehet véletlen, hogy ennyi fájdalom és önkeresés után elmarad a megdicsőülés. A későromantikus narratíva azonban követeli a dramatikust, akár az emelkedő, akár az alázuhanó lezárást. A zeneszerzőnő elemeli magától a tragédiát, egyetemes szintre lép vele: ott viszont borzalmat, iszonyatot és rettetet lát – a világháború emberi, nemzeti és egyetemes pusztításait.³⁵ Ezért a megnőtt hangerejű együttes, a harangjáték mindenén átható hangja, ezért a végítélet komor, részvétlen és szikár meghirdetése. A fényes Fisz-dúr, a *tematikus* zárlat tehát a végítélet hét harsonahangja, bármiféle összegzés, mottó vagy nagyszabású fúga helyett. A korábbi imperatívuszt új írta fölül, az apokalipszis.

Erős a szimfónia korszakba ágyazottsága, így nyilvánvaló a harmóniák terén a Richard Strauss-recepció, ahogy a szimfonikus modell terén főként Brahms és Bruckner hatása. A szimfónia heroikus epikusága, valamint a negyedik tétel dramaturgiája Dohnányi *II. (d-moll) szimfóniájával* is jelentős rokonságot mutat. Különösen érdekes az azonos módon változó hangszerelés és a két zárótétel főtémáinak dramaturgiai és funkcionális hasonlósága. A Drezdai Filharmonikus Zenekar 1920. február 10-én edja elő, a Budapesti Filharmóniai Társaság pedig 1923. április 22-én, Pejacevich Dóra halála után másfél hónappal. Mindkét előadás nagy sikert aratott, de a zeneszerző elhunytával a szimfónia hosszú időre feledésbe merült. A budapesti előadásról a következő beszámoló jelent meg: „A nemrég elhunyt jeles tehetségű magyar zeneszerzőnőnek, Pejacevich Dóra grófnőnek *fisz-moll* szimfóniáját, mutatták még be. Az alapos tudással, nem közönséges invencióval és finomult ízléssel megcsinált három kész tétel hatásos szép kompozíció.”³⁶ Az erősen közéleti jellegű *Vasárnapi Újság* is foglalkozott röviden a bemutatóval: „A harmadik szerze-

³⁵ KOS, Koralljka: *Dora Pejačević*. Zágráb, Muzički Informativni Centar Kocertne Direkcije Zagreb, 1998, 179.

³⁶ N. N.: *Hanguersenyek = Újság*, 1923. április 24., 5.

mény a nemrég elhalt gróf Pejacsevich Dóra *Fisz moll szimfóniája* (Op. 41). Sok finom zenei értéket tartalmazó munka.”³⁷

A szimfóniát a horvát zenekultúra fedezte fel újra az ezredfordulón. 2000-ben Zágrábban hangzott el, majd Ari Rasilainen vezényletével rögzítette a Deutsche Staatsphilharmonie Rheinland-Pfalz együttes.³⁸ A kései, XXI. századi kritikák is elismerik Pejacsevich grófnő muzikalitását, igaz, angol kortársaihoz (Elgarhoz és Deliushoz) igyekeznek hasonlítani – kevés eredménnyel.³⁹ Azonban a nem szakmabeli zenehallgatók lelkesednek a felvételért, ahogy a 2000-es zágrábi előadás is közönségsiker volt.

A k. u. k. történeti szimfóniák

75

A *Patetikus szimfónia* Mihalovich Ödön ritka közéleti megnyilvánulásainak egyike, amelyre közösségi ajánlása is utal: „Gyászhangok dicsőült Erzsébet királyné emlékére nagyzenekarra – szerző és a magyar nemzetnek ajánlja MÖ”⁴⁰ Az apokaliptikus végkicsengésű *fisz-moll szimfóniát* viszont Pejacsevich Dóra az édesanyjának ajánlotta – miután otthagya a családját, nemesi névváltozatát és a hazáját. Mindkét szimfónia jól érthetően alkalmazza a liszti-wagneri zenei nyelvet, a motivikus fejlesztést és ciklikus szerkesztést, tudatosan és hangsúlyosan utal a verbunkos kincstre, illetve érzelmileg hitelesíti a választott narratív dramaturgiát. A hatalmas hazai k. u. k. szimfonikus hagyományának egy-egy sikeres csúcspontját jelenti a két zenekari alkotás. Személyességüket és egyetemes üzenetüket főképp a zenekari monumentalitás közvetíti a közönség felé. A *Patetikus szimfónia* a közösség által szeretett királynét búcsúztatja és emlékezik meg róla szakrális attribútumokat is használva, míg a *fisz-moll szimfónia* a világháború harci jeleit és a magánszféra bensőséges hangképeit kapcsolja össze. A két szimfóniát a korabeli közönség megrendüléssel fogadta, átélte a megelevenített tragédiát. Ezek a zenekari darabok – külsődleges program nélkül, de belső cselekménnyel – egyszerre önvallomások és közösségi megnyilatkozások. Egykoron a szimfóniák történetiségét az szolgáltatta, hogy konkrét, a közösség, a nemzet, a birodalom által megélt eseményre utaltak, ma azért érezzük őket történetinek, mert zenei eseményeik egy letűnt kor világát idézik.

³⁷ N. N.: *Hangversenyek = Világ*, 1924. április 24., 8.

³⁸ PEJACEVIC Dora: *Symphony in F sharp minor*. Op. 41 (1918). *Phantasie concertante*. Ari RASILAINEN, Deutsche Staatsphilharmonie Rheinland-Pfalz. CD, Germany, 2011. cpo y- 777 418-2 <https://www.discogs.com/Dora-Peja%C4%8Dvi%C4%87-Deutsche-Staatsphilharmonie-Rheinland-Pfalz-Ari-Rasilainen-Symphony-Phantasie-Conce/release/3626411>

³⁹ BARNETT, Rob: *Dora PEJAĀEVIC (1885–1923) Symphony in F sharp minor* = *Musicweb International* http://www.musicweb-international.com/classrev/2011/July11/pejacevic_sy_7774182.htm
HURWITZ, David: *Pejacevic: Symphony* = *Classics Today* <https://www.classicstoday.com/review/review-15979/>

⁴⁰ A partitúra-kézirat bejegyzése magyarul, németül és olaszul.

